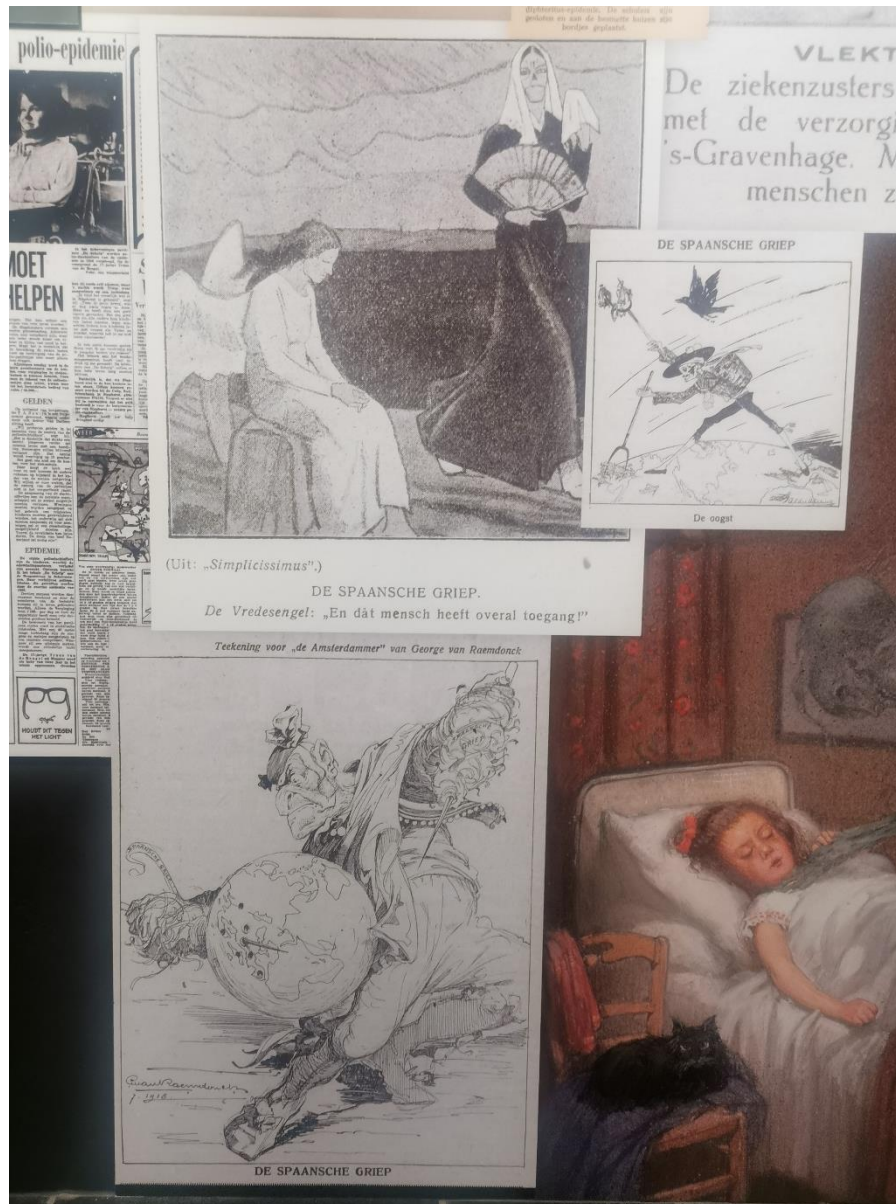

Publieke opinie over Spaansche griep in Rotterdamse kranten in 1918

Lotte Comvalius
s1065747

MA Eindwerkstuk
Geschiedenis en Actualiteit
20 ECTS
Anneleen Arnout
08-06-2021
12.703 woorden

¹ Afbeelding: Muurversiering bij tentoonstelling *Besmet!* In Museum Boerhaave, eigen foto.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 – De Spaanse griep in Nederland	11
Hoofdstuk 2 – Spaanse griep en publieke opinie in Rotterdamse kranten	16
Hoofdstuk 3 – Verklaring aard publieke debat omtrent Spaanse griep	31
Conclusie	37
Bibliografie	39

Inleiding

Momenteel is de wereld in de ban van een pandemie veroorzaakt door het coronavirus. Sinds maart 2020 heeft Nederland te maken gekregen met een lockdown om verspreiding van het virus tegen te gaan. Onderwijs werd digitaal, winkels en horeca moesten grotendeels dicht en er is zelfs een avondklok ingesteld. Deze door de overheid opgelegde maatregelen zorgen voor veel maatschappelijke discussie, voornamelijk in de pers.² De coronapandemie is niet de eerste pandemie die de wereld in zijn greep houdt. Tussen 1918 en 1920 heerste de Spaanse griep. Tussen corona en deze ziekte van honderd jaar geleden worden dan ook veel vergelijkingen gemaakt in de hedendaagse media.³ In deze scriptie wordt onderzocht of er ten tijde van de Spaanse griep ook sprake was van een publiek debat over de ziekte en de daartoe genomen maatregelen.

De Spaanse griep was een epidemisch virus dat tussen 1918 en 1920 wereldwijd slachtoffers maakte. De ziekte heeft tussen de 50 en 100 miljoen doden veroorzaakt. Dit is twee tot vijf keer zoveel als het aantal slachtoffers gemaakt door de Eerste Wereldoorlog, die nog moet eindigen wanneer de Spaanse griep in Europa aankomt. In drie jaar tijd is een derde van de hele wereldbevolking besmet geraakt met het Spaanse griepvirus.⁴ Net als nu werden er maatregelen genomen om besmetting tegen zoals het sluiten van openbare gebouwen, bijvoorbeeld theaters en bioscopen, en het afraden van bijeenkomen van grote groepen mensen.

In 2018 publiceerde Laura Spinney een monografie over de Spaanse griep. Ze karakteriseerde de Spaanse griep hierin als de oorzaak van “de grootste vloedgolf aan

² Bijvoorbeeld: RTL Nieuws, ‘Maatregelen ter discussie: dit is waarom Viruswaarheid naar de rechter stapt’, 24-08-2020, <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5178964/rechtszaak-viruswaan-zin-waarom-documenten-data-gegevens>; RTL Nieuws, ‘Meer discussie en spanning in kabinet over corona-aanpak’, 07-10-2021, <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5188870/ingewijden-spanning-kabinet-over-corona>; Trouw, ‘Politici vergeten de redenen voor de coronamaatregelen uit te leggen’, 10-02-2021, <https://www.trouw.nl/opinie/politici-vergeten-de-redenen-voor-de-coronamaatregelen-uit-te-leggen~b5ed90f0/>. Zoals geraadpleegd op 16-04-2021.

³ Bijvoorbeeld: AD, ‘Overeenkomst corona en Spaanse griep: ook toen zou het roer omgaan’, 11-05-2020, <https://www.ad.nl/buitenland/overeenkomst-corona-en-spaanse-griep-ook-toen-zou-het-roer-omgaan~af452155a/>; De Volkskrant, ‘Het coronavirus wordt vergeleken met de Spaanse griep. Maar de verschillen zijn groot’, 13-05-2020, <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/het-coronavirus-wordt-vergeleken-met-de-spaanse-griep-maar-de-verschillen-zijn-groot~b6604944/>. Zoals geraadpleegd op 16-04-2021.

⁴ Laura Spinney, *De Spaanse griep. Hoe de pandemie van 1918 de wereld veranderde*, vert. Auke Leistra (Amsterdam 2018) 16.

sterfgevallen sinds de Zwarte Dood, en misschien wel in de hele menselijke geschiedenis” en verbaasde zich over de beperkte (wetenschappelijk-)historische aandacht voor het onderwerp.⁵ Natuurlijk was Spinney niet de allereerste historica die de Spaanse Griep onderzocht. Vijftien jaar eerder publiceerden Howard Philips en David Killingray de bundel *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19: New perspectives*, over de Spaanse griep in verschillende delen van de wereld.⁶ Uit de casestudy over de verspreiding van de Spaanse griep binnen China komt bijvoorbeeld naar voren dat de ziekte zich hier minder exploderend verspreid heeft van de havensteden naar het binnenland dan in andere landen in Azië door een beperkte mobiliteit van de bevolking.⁷ Daartegenover wordt er in het hoofdstuk over de verspreiding van de ziekte binnen een Canadese gemeenschap juist de lokale ecologie als invloedrijk beschouwd.⁸ Hiernaast wordt er in het hoofdstuk over de Spaanse griep in Sydney, Australië geconcludeerd dat de ziekte de meeste slachtoffers gemaakt heeft in, sociaal gezien, de arbeidersklasse en geografisch gezien, de binnenstad van Sydney.⁹ In een ander hoofdstuk wordt de relatie tussen het verloop van de epidemie en de Eerste Wereldoorlog in Frankrijk onderzocht, waaruit blijkt dat het meer intensieve gebruik van transportatie als gevolg van de oorlog meer invloed heeft gehad op de Spaanse griep dan de oorlog zelf.¹⁰ Verder worden er, naast de voor de hand liggende hoge sterftecijfers, demografische consequenties van de ziekte gezien in dalingen van het aantal huwelijken en geboortes in Spanje in de jaren na de griep.¹¹ Ook wordt het langetermijneffect van de Spaanse griep op sekseverschillen in levensverwachting in de Verenigde Staten onderzocht.¹²

Over de Spaanse griep in de Verenigde Staten zijn meer onderzoeken gepubliceerd. Het boek van John Barry, *The great influenza: the epic story of the deadliest plague in history*, bijvoorbeeld. Barry plaatst het verhaal van de Spaanse griep in de context van de Amerikaanse geschiedenis en de geschiedenis van geneeskunde, aangezien de Spaanse griepepidemie volgens hem de eerste

⁵ Ibidem, 16-17.

⁶ Howard Phillips en David Killingray ed., *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19: New perspectives* (Londen 2003).

⁷ Ibidem, 109.

⁸ Ibidem, 171-172.

⁹ Ibidem, 131.

¹⁰ Ibidem, 199-200.

¹¹ Ibidem, 189-190.

¹² Ibidem, 217.

aanvaring is geweest tussen de moderne wetenschap en een epidemisch virus.¹³ Ook in het boek *The Pandemic Century: one hundred years of panic, hysteria, and hubris* van Mark Honigsbaum wordt er een hoofdstuk gewijd aan de Spaanse griep in de Verenigde Staten. In dit hoofdstuk wordt het virus vanuit een medische invalshoek besproken, maar ook de verspreiding ervan binnen het Amerikaanse leger komt aan bod.¹⁴

Hiernaast is er ook onderzoek gedaan naar de Spaanse griep in Nederland. Reinold Vugs doet in zijn boek, *In veel huizen wordt gerouwd*, onderzoek aan de hand van ooggetuigenverslagen, interviews, overheidsdocumenten en krantenberichten, waarmee hij een beeld schetst van het verloop van de epidemie in Nederland.¹⁵

In de hiervoor genoemde boeken wordt hoofdzakelijk onderzoek gedaan naar de impact van de Spaanse griep, zoals de demografische veranderingen of de invloed op en van de Eerste Wereldoorlog. Ook de medische geschiedenis komt meermaals aan bod in deze literatuur. Laura Spinney brengt de historiografie en kennis van de Spaanse griep echter tot een ander niveau met haar boek. In plaats van de pandemie te beschrijven in de vorm van een lineair in de tijd lopend verhaal, kiest ze voor een narratieve benadering die overeen komt met de manier waarop vrouwen in zuidelijke Afrikaanse landen gebeurtenissen bespreken.¹⁶ De historicus Terence Ranger, waardoor Spinney met deze benadering kennismaat, beschrijft deze manier als volgt: “Ze beschrijven het en cirkelen er vervolgens omheen, waarbij ze er voortdurend op terugkomen, het breder trekken en er herinneringen en verwachtingen in verwerken”.¹⁷ Spinney kiest ervoor om deze manier te gebruiken in haar boek omdat het alle aspecten en de contextuele rijkdom van de Spaansche grieppandemie ten goede komt. Spinney noemt de pandemie namelijk “net zozeer een sociaal als een biologisch fenomeen, ze kan niet los worden gezien van haar historische, geografische en culturele context.”¹⁸ Deze verschillende aspecten uit een breed scala aan disciplines worden in het boek bijeen gebracht.

¹³ John M. Barry, *The great influenza: the epic story of the deadliest plague in history* (New York 2005).

¹⁴ Mark Honigsbaum, *The pandemic century: one hundred years of panic, hysteria, and hubris* (New York 2019) 17-62.

¹⁵ Reinold Vugs, *In veel huizen wordt gerouwd. De Spaanse griep in Nederland* (Soesterberg 2002).

¹⁶ Spinney, *De Spaanse griep*, 17.

¹⁷ Phillips en Killingray, *The Spanish Influenza Pandemic*, xx-xxi.

¹⁸ Spinney, *De Spaanse griep*, 18.

Daarnaast probeert Spinney met haar boek ook een geografisch breder beeld van de pandemie te schetsen. Waar in eerdere werken vooral gefocust werd op Europa en Noord-Amerika, wordt er in haar onderzoek ook aandacht besteed aan de rest van de wereld.¹⁹ Daarenboven is het verhaal van de Spaanse griep ingebed in een groter geheel, met vooraf het verhaal van mens en griep in de prehistorie tot 1918 en erna het bespreken van de sporen van de Spaanse griep waarmee we nog altijd leven. Spinney noemt haar boek “een biografie van de griep – een verhaal over de mens, met andere woorden, waarin griep de leidraad is”.²⁰ Het boek van Spinney is dus vernieuwend door een andere narratieve benadering, waarin zowel disciplinair als geografisch een breder beeld van de Spaanse grieppandemie geschetst wordt.

Nederland komt in de internationale literatuur echter weinig aan bod en ook binnen Nederland heeft alleen Vugs de impact van de Spaanse groep grondig onderzocht.²¹ Dit is opmerkelijk omwille van de uitzonderingspositie die Nederland in de oorlog had. Anders dan de meeste Europese landen was Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal, maar desondanks was de oorlog merkbaar in het land. Zo werd er een groot aantal mannen opgeroepen en als soldaten gemobiliseerd. Ook waren er rantsoenen op voedsel en brandstof door een groeiende schaarste in het land. Al met al verslechterde de Nederlandse levensstandaard flink tijdens de oorlog.²² De komst van de Spaanse griep epidemie in 1918 zou de al verzwakte bevolking dus alsnog hard treffen. De neutrale positie van Nederland maakte de situatie uniek, waardoor meer onderzoek naar dit land juist van toegevoegde waarde zal zijn.

Hiernaast lijkt onderzoek naar de publieke opinie omtrent de Spaanse griep nauwelijks betrokken te worden in de bestaande literatuur. Onderzoek naar publieke opinie zou gedaan kunnen worden aan de hand van persberichten die betrekking hebben op de Spaanse griep. Nochtans zijn berichten in de pers hoofdzakelijk gebruikt als bron voor informatie in onderzoek naar de Spaanse griep, zoals in het onderzoek van Reinold Vugs. De roering in het hedendaagse mediabeeld over de coronapandemie heeft echter voor een nieuwsgierigheid gezorgd naar het mogelijke doorklinken van een publieke opinie over de Spaanse griep in de pers in 1918. De

¹⁹ Ibidem, 19-20.

²⁰ Ibidem, 21.

²¹ Ibidem, 253. Hier wordt Nederland genoemd in een bijzin, als neutraal, maar gemobiliseerd land waar ook de paardengriep epidemie heerste.

²² Vugs, *in veel huizen*, 36-40.

onderzoeksvraag van deze scriptie luidt dan ook: “In hoeverre kwam de publieke opinie over Spaanse griep tot uiting in Rotterdamse kranten in 1918?”.

Er is gekozen voor Rotterdam omdat deze stad honderd jaar geleden, net als nu, een grote, bedrijvige havenstad was. Mensen en goederen kwamen vanuit het buitenland de stad in, of vertrokken hier richting het buitenland. Er is dus een grote kans dat een epidemie als de Spaanse griep veel invloed heeft gehad op het dagelijks leven. Ook is het interessant om te zien of er rekening gehouden werd met de economische waarde van de stad in het vormen van restricties en op welke manier de bevolking hierop gereageerd heeft. Daarnaast zijn er drie kranten te vinden die dagelijks uitgegeven werden in Rotterdam, waarin de Spaanse griep veelvuldig besproken is.

Voor deze scriptie werden de krantenberichten over de Spaanse griep uit het jaar 1918 doorgenomen. Dit was namelijk het jaar waarin de eerste en het ergste deel van de tweede golf van Spaanse griep is voorgekomen. De Spaanse griep trad in Nederland op in drie golven. De eerste golf duurde van juli tot september 1918 en werd al in de eerste maand epidemisch van karakter, maar bleef goedaardig. Er raakten wel veel mensen besmet, maar slechts een klein deel van de zieken stierf in deze periode aan de griep. De tweede golf had een veel dodelijker karakter. Het aantal sterfgevallen steeg explosief in oktober 1918 en in de maand november van dat jaar maakte de Spaanse griep het hoogste aantal slachtoffers. Deze golf duurde nog tot de zomer van 1919, al was dit in een minder heftige vorm. Een laatste en mildere griepgolf liet op zich wachten tot het voorjaar van 1920, wanneer men inmiddels de hoop had dat de ziekte verdwenen zou zijn.²³ In 1918 zal de ziekte dus de meeste invloed gehad hebben op de Rotterdamse samenleving. Daarnaast is het overgrote deel van de Rotterdamse krantenberichten over Spaanse griep verschenen in dat jaar.

De drie Rotterdamse kranten die gebruikt zijn voor deze scriptie zijn de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *De Maasbode* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* werd opgericht in 1844 als liberaal dagblad.²⁴ Het was vanaf 1877 de eerste krant in Nederland met zowel een ochtend- als avondeditie en in 1878

²³ R.A. de Melker, ‘De huisarts en ‘de Spaansche griep’ 1918-1920’, *Huisarts en Wetenschap* 48:13 (2005) 44-49, aldaar 45.

²⁴ Jan van de Plasse, *Kroniek van de Nederlandse dagbladpers* (Amsterdam 1999) 17+31. In de 19^e en begin 20^e eeuw was de Nederlandse samenleving verdeeld in vier groepen op basis van religieuze en/of politieke overtuiging, ook wel verzuiling genoemd. De verschillende zuilen waren rooms-katholiek, protestants-christelijk, liberaal en socialistisch. Iedere zuil had zijn eigen kerk, politieke partij, vakbonden, scholen, winkels en dus ook kranten.

nam de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de eerste rotatiepers van Nederland in gebruik.²⁵ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was een landelijk dagblad. In Delpher zijn er van deze krant 180 berichten in het jaar 1918 over de Spaanse griep terug te vinden. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wordt, na een fusie in 1970 met het *Algemeen Handelsblad*, nu nog steeds gepubliceerd onder de naam *NRC Handelsblad*.²⁶ In 1868 werd *De Maasbode* opgericht als rooms-katholiek weekblad, waarna het in 1885 veranderde in een landelijk verspreid rooms-katholiek dagblad.²⁷ Vanaf 1908 ging ook *De Maasbode* een ochtend- en avondeditie publiceren. Van deze krant zijn er in Delpher 324 krantenberichten over de Spaanse griep in 1918 terug te vinden. De derde krant, het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, werd in 1878 opgericht. Anders dan de vorige twee kranten behoorde het *Rotterdamsch Nieuwsblad* niet tot een van de Nederlandse zuilen, maar was het een neutrale krant.²⁸ Ook was het *Rotterdamsch Nieuwsblad* een stedelijke krant, in tegenstelling tot de andere twee landelijke kranten.²⁹ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* werd opgericht als tegenhanger van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*.³⁰ In 1885 voerde het nieuwsblad als een van de eerste kranten de losse verkoop in.³¹ In Delpher zijn er in deze krant 291 berichten over de Spaanse griep in het jaar 1918 terug te vinden.

Het onderzoek is gedaan aan de hand van krantenartikelen uit de krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek, Delpher. In Delpher is gezocht met de zoekterm “(Spaanse griep) or Spaansche griep” tussen 1 januari 1918 en 31 december 1918. Daar bovenop is er een filter toegepast waardoor alleen de zoekresultaten verschijnen in de hiervoor genoemde Rotterdamse kranten ‘Nieuwe Rotterdamsche Courant’, ‘De Maasbode’ en ‘Rotterdamsch Nieuwsblad’. Uit deze zoekopdracht kwamen 795 krantenartikelen.³² Wanneer er gewerkt wordt met Delpher

²⁵ Van de Plasse, *Kroniek*, 25-16.

²⁶ Ibidem, 94; Pien van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant : de ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012).

²⁷ Van de Plasse, *Kroniek*, 23+31.

²⁸ Ibidem, 31.

²⁹ Huub Wijfjes en Frank Harbers ed., *De Krant: Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 144.

³⁰ Ibidem, 146.

³¹ Ibidem, 28.

³² Delpher, resultaten voor zoekterm “(Spaanse griep) of Spaansche griep”, periode 01-01-1918 t/m 31-12-1918, krantentitels ‘De Maasbode’, ‘Rotterdamsch nieuwsblad’ en ‘Nieuwe Rotterdamsche Courant’,

[https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=\(\(spaanse+griep\)+or+spaanse+griep\)&page=1&sortfield=date&cql%5B%5D=\(date+ gte +%2201-01-1918%22\)&cql%5B%5D=\(date+ lte +%2231-12-1918%22\)&cql%5B%5D=ppn+any+\(832495182+OR+401028941+OR+832564818+OR+37631091X+OR+401019950+OR+832460079+OR+424744627\)&coll=ddd](https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=((spaanse+griep)+or+spaanse+griep)&page=1&sortfield=date&cql%5B%5D=(date+ gte +%2201-01-1918%22)&cql%5B%5D=(date+ lte +%2231-12-1918%22)&cql%5B%5D=ppn+any+(832495182+OR+401028941+OR+832564818+OR+37631091X+OR+401019950+OR+832460079+OR+424744627)&coll=ddd). Zoals bezocht op 16-04-2021.

moet er rekening gehouden worden met de onvolledigheid van de database. Niet alle kranten die ooit uitgegeven zijn, zijn in de database opgenomen. Er kunnen dus nummers uit de uitgavereeks missen in de database. Daarnaast kan het zijn dat een zoekterm niet herkend is, terwijl het wel in de krant staat. De OCR-software van Delpher zet de scans van de kranten om in een tekst die leesbaar is voor computers, maar het komt voor dat er woorden niet of anders herkend worden. Dit kan komen door bijvoorbeeld een beschadiging aan de betreffende bladzijde van de krant, of gebruik van verouderde schrijfwijzen.³³ Naast het gebruik van contemporaine kranten zal er voortgebouwd worden op de al geschreven literatuur over de Spaanse griep en over Nederland in 1918.

In het eerste hoofdstuk zal een historische context van de Spaanse griep worden geschetst en de genomen maatregelen tegen de verspreiding ervan besproken worden. Vervolgens worden in het tweede hoofdstuk de krantenartikelen van 1918 besproken en wordt er onderzocht of hier een publieke opinie in verwerkt werd. In het derde en laatste hoofdstuk wordt gezocht naar een verklaring voor de mate van het publieke debat omtrent Spaanse griep in de pers in 1918.

³³ Delpher, De techniek achter Delpher (OCR), <https://www.delpher.nl/nl/platform/pages/helpitems?nid=372>. Zoals bezocht op 16-04-2021.

Hoofdstuk 1 – De Spaanse griep in Nederland

De Spaanse griep heeft veel impact gehad in de korte tijd dat het heerste in de wereld. Een derde van de wereldbevolking raakte besmet met het virus en samenlevingen raakten erdoor ontwricht.³⁴ In dit hoofdstuk wordt de ziekte zelf besproken en welke maatregelen er in Nederland werden getroffen om verdere verspreiding ervan te voorkomen.

De Spaanse griep was een epidemisch virus dat dodelijker was dan een gewone griep, ook wel influenza genoemd. Na besmetting met het virus kreeg men last van koude rillingen, koorts, zware hoofdpijn, misselijkheid, overgeven en het gevoel doodziek te zijn. Dit kon van het ene op het andere moment toeslaan. Hiernaast ontstonden er vaak complicaties, zoals verschillende gradaties longontstekingen. Zo zijn er verhalen van mensen die plotseling neervielen door de ziekte, maar ook verhalen van mensen die stikten in het bloed dat zich ophoopte in hun longen.³⁵ Daarnaast was het virus zeer besmettelijk. De verspreiding van de ziekte ging daardoor als een lopend vuurtje, voornamelijk op plekken waar men dicht op elkaar leefde.³⁶

De ziekte kwam Nederland binnen via de oostelijke grensstreek, in de zomer van 1918. Nederlandse arbeiders daar waren vaak werkachtig in Duitsland, waar ze besmet raakten. Bij terugkeer naar huis namen zij de ziekte mee en droegen deze over aan hun gezin en andere mensen in de regio. Het eerste dodelijke slachtoffer van de griep in Nederland was een grensarbeider. De metselaar uit Lonneker, een dorp in de buurt van Enschede, was op zijn werk in Essen ziek geworden en in de trein onderweg naar huis overleden. Naast grensarbeiders werden gemobiliseerde soldaten ook snel en veelvuldig getroffen aangezien zij dicht op elkaar leefden in de kazernes.³⁷

Binnen Nederland waren er grote regionale verschillen wat betreft de ernst van de Spaanse griep. Zo zijn er in de provincie Drenthe in verhouding met het aantal inwoners verreweg de meeste slachtoffers gestorven aan de griep, terwijl de sterftcijfers in de gebieden met grote steden in verhouding beduidend lager waren.³⁸

³⁴ Spinney, *De Spaanse griep*, 16.

³⁵ De Melker, 'De huisarts en 'de Spaansche griep' 46; Vugs, *In veel huizen* 44.

³⁶ Vugs, *In veel huizen*, 41-44.

³⁷ Ibidem, 40-41.

³⁸ Ibidem, 94-95.

De hoge sterftcijfers in Drenthe kunnen verklaard worden door de armoede daar, in combinatie met voedsel- en brandstofschaarste en slechte gezondheid van de meeste Drentenaren.³⁹ Daarbij waren er te weinig artsen in de regio in verhouding met de hoeveelheid zieken, wat ervoor zorgde dat dokters vaak te laat kwamen om nog wat te kunnen betekenen voor de patiënten. Men had in Drenthe dus nog minder weerstand om de epidemische Spaanse griep te weren en niet genoeg artsen om de ziekenzorg aan te kunnen.⁴⁰

Dit betekent echter niet dat de Spaanse griep weinig gevolgen had in de grote steden van Nederland. Reinold Vugs wijdt in zijn boek over de Spaanse griep in Nederland een hoofdstuk aan de drie grootste steden; Amsterdam, Den Haag en Rotterdam.⁴¹ Hierin beschrijft hij onder andere hoe verschillende gemeentelijke diensten in Amsterdam, zoals de politie en brandweer, steeds minder functioneerden door de grote hoeveelheid zieke medewerkers.⁴² In Den Haag werden relatief minder mensen geraakt door de Spaanse griep, maar de ziekte greep volgens Vugs alsnog diep in op het dagelijkse leven.⁴³ Over Rotterdam schrijft Vugs dat er “[...] minder wordt gezeurd dan in haar twee zustersteden”.⁴⁴ Volgens Vugs heerste er een kalmte over de griep in de gemeenteraad en gezondheidscommissie van Rotterdam, ondanks het stijgen van de sterftcijfers door de Spaanse griep. Vugs noemt als mogelijke verklaring voor deze kalmte dat “[...] Rotterdam wel wat gewend is als het om ziekte(n) gaat” begin 20^e eeuw aangezien het sterftcijfer in de havenstad door meer ziektes verhoogd werd.⁴⁵

Om verspreiding van de Spaanse griep te voorkomen werd er gesproken over mogelijke maatregelen. De Centrale Gezondheidsraad stelde echter dat er geen maatregelen waren die de verspreiding zouden tegengaan van een ziekte die zo besmettelijk was als de Spaanse griep.⁴⁶ De nationale overheid gaf daarom alleen een advies over het onderhouden van hygiëne en waarschuwde men dat de ziekte zich sneller verspreidde in grote groepen. Er werden verder geen officiële landelijke maatregelen ontworpen. Het werd de taak van lokale bestuurders om deze te

³⁹ Ibidem, 95-96.

⁴⁰ Ibidem, 96-97.

⁴¹ Ibidem, 78-93.

⁴² Ibidem, 80.

⁴³ Ibidem, 87.

⁴⁴ Ibidem, 89.

⁴⁵ Ibidem, 89-90.

⁴⁶ M.E. Cornelis, ‘Het drama van 1918: Spaanse griep in Nederland’, *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 162:45 (2018) 30-35, aldaar 32; *De Maasbode* (30-07-1918, ochtendeditie).

construeren, waardoor de maatregelen voor elke gemeente verschillend waren.⁴⁷ Toch bestonden er gelijkenissen tussen de maatregelen in de verschillende regio's. Zo werden in zowel Leiden als Delft de locaties van de universiteit en de openbare bibliotheek met leeszaal gesloten, en werd er in Tilburg een oproep gedaan om niet naar de kerk te komen, zelfs niet op zondag.⁴⁸ De bioscopen werden in Rotterdam niet meer toegankelijk voor kinderen onder de 16 jaar en in Maastricht gingen de bioscopen en schouwburgen helemaal dicht. In Maastricht werden ook openbare vergaderingen en bijeenkomsten verboden en in Tilburg gold dit voor openbare festiviteiten. Daarbij werden scholen door het hele land gesloten, aangezien de besmettingscijfers en later ook de sterftcijfers, juist onder kinderen hoog waren.⁴⁹ Overeenkomsten tussen de maatregelen waren dus het sluiten en verbieden van gelegenheden waar men met grote hoeveelheden tegelijk bij elkaar kwam, voornamelijk in gesloten ruimtes.

Daarnaast werden er adviezen van medici verspreid in onder andere de Nederlandse kranten voor het voorkomen van besmetting met de Spaanse griep. Ook hierin is het onderhouden van persoonlijke hygiëne veelvuldig terug te vinden. Voornamelijk het regelmatig wassen van handen werd veel genoemd, maar er werd bijvoorbeeld ook geadviseerd om afstand van elkaar te bewaren tijdens een gesprek, door de neus te ademen en de mond zoveel mogelijk dicht te houden. Zuigen op pepermuntjes of snoepjes, en zelfs roken, werd dan ook aangeraden, aangezien de mond dan gesloten is. Daarnaast werd het bezoeken van drukke plekken opnieuw afgeraden, en veel frisse lucht juist aangeraden. Er werd dan ook gezegd dat het beter was om te gaan wandelen in de buitenlucht, dan in een volle tram te stappen.⁵⁰

De maatregelen die genomen werden in de rest van de wereld kwamen grotendeels overeen met de in Nederland genomen maatregelen en geopperde adviezen. Veel schouwburgen, scholen en bioscopen werden gesloten en er kwam vaak een verbod op grote bijeenkomsten. Ook werd aangeraden om regelmatig de handen te wassen en veel frisse lucht toe te laten in gesloten ruimtes. Het gebruik van mondkapjes werd in sommige delen van de wereld ook aangeraden. Dit sluit aan bij het advies om de mond zo veel mogelijk gesloten te houden.⁵¹ Verder was het

⁴⁷ Vugs, *In veel huizen*, 62.

⁴⁸ P.D. 't Hart, 'Kerels als boomen worden in één dag door de griep weggemaaid: de Spaanse griep 1918-1920', *Oud-Utrecht: tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 75:6 (2002) 147-151, aldaar 149.

⁴⁹ Vugs, *In veel huizen*, 51-52 + 83.

⁵⁰ Ibidem, 43 + 55-56.

⁵¹ Spinney, *De Spaanse griep*, 126-128; Phillips en Killingray, *The Spanish Influenza Pandemic*, 116.

wereldwijd de gewoonte om zieken te isoleren. Patiënten lijdend aan de Spaanse griep werden in aparte zalen in ziekenhuizen verzorgd, en tussen de bedden van de grieplijders werden schermen geplaatst.⁵²

Eerder was al genoemd dat in Rotterdam begin november 1918 de maatregel genomen werd om kinderen onder de 16 jaar oud geen toegang te verlenen tot de bioscopen. Deze maatregel was in aansluiting op het sluiten van scholen in Rotterdam.⁵³ Tussen 25 oktober en 18 december 1918 waren de meeste scholen in Rotterdam het grootste deel van de tijd gesloten om de verspreiding van Spaanse griep tegen te gaan.⁵⁴ Eerst gingen voornamelijk de gemeentescholen dicht op advies van het gemeentelijk geneeskundig schooltoezicht, later volgden de bijzondere scholen dit voorbeeld. De Rotterdamse Gezondheidscommissie zag deze maatregel als noodzakelijk door de stijging van besmettingen met Spaanse griep en stelde dat de maatregel “zeer zeker bevorderlijk is voor het tegengaan van verdere uitbreiding der epidemie”.⁵⁵ Aanvankelijk werden de scholen in eind oktober één week gesloten, maar deze sluiting werd drie keer verlengd. Uiteindelijk waren de meeste Rotterdamse scholen op 18 december 1918 weer geopend.⁵⁶

Over de schoolsluiting verscheen in de desbetreffende periode bijna elke dag een bericht in een of meer van de drie Rotterdamse kranten. Ook in het *Rotterdamsch Jaarboekje* over 1918 werd de schoolsluiting beschreven.⁵⁷ In dit *Jaarboekje* werd de ziekte ook genoemd in het voorwoord aangezien het personeel van de drukkerij getroffen was door Spaanse griep, wat de late publicatie van het boekje veroorzaakt had.⁵⁸ Ook komt de ziekte voor in de Dagelijkse Kroniek in het *Jaarboekje* bij een beschrijving van de hoeveelheid ziek personeel bij de margarinefabriek in juli, en het

⁵² Ibidem, 117-125.

⁵³ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (04-11-1918, avondeditie).

⁵⁴ Vugs, *In veel huizen*, 90; *Rotterdamsch Nieuwsblad* (18-12-1918, derde blad).

⁵⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (01-11-1918, avondeditie).

⁵⁶ Delpher, Verscheidene krantenartikelen tussen 25-10-1918 en 18-12-1918, <https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=%28%28spaanse+griep%29+or+spaansche+griep%29&facets%5Bpapertitle%5D%5B0%5D=Nieuwe+Rotterdamsche+Courant&facets%5Bpapertitle%5D%5B1%5D=Rotterdamsch+nieuwsblad&facets%5Bpapertitle%5D%5B2%5D=De+Maasbode&page=39&sortfield=date&cql%5B0%5D=%28date+gte+%2201-01-1918%22%29&cql%5B1%5D=%28date+lte+%2231-12-1920%22%29&coll=ddd&redirect=true>. Zoals geraadpleegd op 12-04-2021.

⁵⁷ Het *Rotterdamsch Jaarboekje* wordt sinds 1888 uitgegeven door het *Historisch Genootschap Roterodamum* en bevat onder andere de rubriek ‘Dagelijkse Kroniek’. Hierin wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste gebeurtenissen per dag in het voorgaande jaar; ‘Dagelijkse kroniek. 1918.’, *Rotterdamsch Jaarboekje* 2:7 (1919) XIV-LIII, aldaar XLV-XLVI.

⁵⁸ E. Wiersum, ‘Voorwoord’, *Rotterdamsch Jaarboekje* 2:7 (1919) VIII.

verhoogd aantal sterfgevallen wegens Spaanse griep in de maanden oktober, november en december.⁵⁹

Het ontbreken van andere maatregelen in het *Rotterdamsch Jaarboekje* over 1918 en de drie gebruikte Rotterdamse kranten wekt het idee dat er geen andere maatregelen werden genomen tegen de Spaanse griep in 1918 in Rotterdam. De gebruikte bronnen kunnen echter niet een complete weergave van de werkelijkheid geven. De auteurs van het *Jaarboekje* en/of de redacteurs van de kranten kunnen er bijvoorbeeld voor gekozen hebben om andere maatregelen niet op te nemen in hun publicaties. Ook kan het zijn dat informatie over deze eventuele andere maatregelen niet bewaard is gebleven. De maatregelen waar wel informatie over te vinden is, worden gebruikt in deze scriptie.

Voor het verspreiden van het beleid en de maatregelen omtrent de Spaanse griep waren de kranten een veelgebruikt medium. Frank Harbers beschrijft in de bundel *De krant* over de krantengeschiedenis van Nederland, onder redactie van Huub Wijfjes en Harbers zelf, dat de Nederlandse kranten zich eind 19^e eeuw ontwikkeld hadden tot een massamedium. De kranten bereikten daardoor een groter deel van de bevolking, inclusief de middenklasse en delen van de arbeidersklasse.⁶⁰ Informatie over de Spaanse griep kwam dus door berichtgeving in de kranten bij een breed publiek terecht. Door de verbreding van het lezerspubliek werd er ook over een breder scala aan onderwerpen geschreven in de kranten. Zo kwam er meer aandacht voor de binnenlandse politiek, maar ook zaken en gebeurtenissen uit het dagelijkse leven werden in de kranten opgenomen. De Spaanse griep en de daarbij horende maatregelen waren in 1918 onderdeel van het dagelijkse leven geworden en een besproken onderwerp binnen de regionale binnenlandse politiek. De opname van de Spaanse griep als onderwerp in de kranten is daarom een logisch gevolg. Ook Reinold Vugs beschouwd de kranten als het medium waarmee de maatregelen omtrent de Spaanse griep werden verspreid toentertijd, aangezien hij enkel kranten gebruikt als bronnen voor het beschrijven van de maatregelen in zijn boek.⁶¹ De kranten waren verder ook het medium waarin andere berichtgeving over de Spaanse griep verscheen, zoals de besmettings- en sterftcijfers en gevolgen van Spaanse griep in het hele land.

⁵⁹ 'Dagelijkse kroniek. 1918.', *Rotterdamsch Jaarboekje* 2:7 (1919) XLVI+LII.

⁶⁰ Wijfjes en Harbers ed., *De krant*, 121-122.

⁶¹ Vugs, *In veel huizen*, bijvoorbeeld 51-52.

Hoofdstuk 2 – Spaansche griep en publieke opinie in Rotterdamse kranten

De Spaanse griep was in 1918 een veelbesproken onderwerp in de kranten van Rotterdam. Van juni tot en met december 1918 werden gespreid over de drie verschillende kranten maar liefst 795 berichten over Spaanse griep gepubliceerd. In dit hoofdstuk wordt besproken hoe de Spaanse griep aan bod kwam in deze kranten en of daar de publieke opinie over de ziekte in verwerkt werd.

De Spaanse griep werd in verschillende soorten krantenberichten beschreven. Het meest voorkomende soort bericht is de verslaggeving van gevolgen van de ziekte in Nederland en de rest van de wereld, geschreven door journalisten. In deze artikelen komen besmettings- en sterftcijfers aan bod, maar ook de gevolgen die de epidemie had op activiteiten in het dagelijks leven en de maatregelen opgelegd door decentrale overheden tegen verspreiding van de Spaanse griep. Deze afgelaste activiteiten en maatregelen omtrent de Spaanse griep kwamen ook aan bod in advertenties in de kranten. Verder kwam de Spaanse griep aan bod in de kranten in ingezonden brieven die geschreven waren door burgers. Hierin werd bijvoorbeeld kritiek geuit op maatregelen, maar ook werden er ervaringen en tips gedeeld omtrent de Spaanse griep. Het delen van tips werd ook gedaan via de advertenties in de kranten. Daarnaast werden er advertenties gepubliceerd waarin reclame werd gemaakt voor medicijnen en andere hulpmiddelen tegen de Spaanse griep.

Binnen de journalistieke verslaggeving werden kwantitatieve gegevens zoals besmettings- en sterftcijfers van de Spaanse griep gedeeld. Deze krantenberichten gaven een overzicht van de verspreiding van de ziekte per stad of dorp in Nederland en andere Europese landen. De artikelen variëren qua grootte tussen een aantal regels, als het één stad of dorp betrof, en een halve pagina, als het informatie over veel verschillende plaatsen betrof. In het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 19 juli 1918 stond bijvoorbeeld het volgende:

“De Spaansche griep.

Van het garnizoen te Arnhem lijden 400 militairen aan de Spaansche ziekte, die een goedaardig karakter draagt. Wegens het groot aantal zijn de zieken niet geïsoleerd.

Te Halsteren (Noord-Brabant) zijn onder de militairen en burgers 60 gevallen der Spaansche ziekte voorgekomen.

In de kazerne te Harlingen zijn 7 militairen ongesteld geworden. Men vermoedt, dat het de gevreesde Spaansche ziekte is.”⁶²

Spaanse griep in het
Rotterdamsch Nieuwsblad,
19 juli 1918.

In dit soort overzichtsberichten in de Rotterdamse kranten stond zelden iets over Rotterdam zelf, maar lag de focus vooral op andere plekken in Nederland of Europa. Wel kwam de Spaanse griep in Rotterdam aan bod in soortgelijke berichten in 1918 in niet-Rotterdamse kranten. In de *Middelburgsche Courant* verscheen op 2 augustus 1918 bijvoorbeeld: “De Spaansche griep begint zich ook onder de burgerlijke bevolking van Rotterdam meer en meer te openbaren.”⁶³ In de rubriek “Stadsnieuws” kwamen deze besmettings- en sterftecijfers over Rotterdam wel terug. Zo stond er in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 19 juli 1918 bijvoorbeeld: “Ook hier ter stede heeft de geheimzinnige ziekte, bekend als de Spaansche griep zich vertoond. Er zijn eenige gevallen geconstateerd, o.a. een aan den Bergweg.”⁶⁴ In deze berichten werden de besmettings- en sterftecijfers onder de bevolking besproken, maar ook de aantallen ziek personeel binnen bedrijven werden besproken in deze berichten.

Artikelen in de journalistieke verslaggeving behandelden de impact van de epidemie op het dagelijkse leven in de stad. In een artikel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* werd bijvoorbeeld gemeld dat er vanwege de Spaanse griep een gebrek was aan personeel op het telegraafkantoor en dat daardoor de telegrammen vertraagd waren.⁶⁵ Dit is niet het enige voorbeeld hiervan. Over de telefoon- en tramdienst zijn meerdere berichten terug te vinden die wijzen op een verhindering van de werkzaamheden door het heersen van de Spaanse griep. Zo verscheen er op 2

⁶² *Rotterdamsch Nieuwsblad* (18-07-1918); Afbeelding: ibidem.

⁶³ *Middelburgsche Courant* (02-08-1918).

⁶⁴ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (19-07-1918).

⁶⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (03-08-1918, ochtendeditie).

augustus 1918 een lang bericht over de invloed die de ziekte had op verschillende bedrijven in Rotterdam. Over de tramdienst werd geschreven: “Bij het bedrijf van de elektrische tram treedt de ziekte in die mate op, dat de directeur zich genoodzaakt heeft gezien, het verlof voorloopig in te trekken.”⁶⁶ In diezelfde krant werd over “den gemeentelijken telefoondienst” gemeld dat de dienst niet leed door de Spaanse griep omdat de hoeveelheid ziek personeel slechts enigszins groter was dan normaal. Dit veranderde echter in de daaropvolgende maanden. In het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 7 december 1918 verscheen namelijk een oproep aan iedereen die gebruik maakte van de telefoon, om geduld te hebben wanneer men niet direct werd verbonden met het gedraaide nummer. In het bericht werd deze vertraging verklaard doordat “de telefoon juffrouwen” dubbel werk moesten verrichten vanwege het grote aantal zieken binnen het bedrijf door de Spaanse griep.⁶⁷

Kranten maakten daarnaast ook melding van afgelaste recreatieve activiteiten, zoals sportwedstrijden of theatervoorstellingen. In *De Maasbode* verscheen bijvoorbeeld het bericht dat een waterpolowedstrijd afgelast werd omdat er Spaanse griep was uitgebroken in een van de teams.⁶⁸ Soortgelijke berichten werden gepubliceerd over afgelaste voetbalwedstrijden, zoals in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* op 3 augustus 1918: “Voetbal. De wedstrijd [...] is niet doorgegaan, aangezien vele spelers lijdende waren aan Spaansche griep”.⁶⁹ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* publiceerde ook een bericht over een predikdienst die overgenomen werd aangezien de dominee aangetast was door de Spaanse griep.⁷⁰ In *De Maasbode* werd begin november aangekondigd dat een andere acteur de hoofdrol zou spelen, aangezien de eigenlijke acteur de Spaanse griep op had gelopen.⁷¹

Het uitstellen en afgelasten van activiteiten door de Spaanse griep werd ook gedaan via advertenties in de Rotterdamse kranten van 1918. Zo verscheen er eind augustus een bericht in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* dat bepaalde tenniswedstrijden niet doorgingen en eind oktober in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* dat de lezingen aan de volksuniversiteit gestaakt werden.⁷² Ook werd er eind oktober

⁶⁶ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (02-08-1918, ochtendeditie).

⁶⁷ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (07-12-1918).

⁶⁸ *De Maasbode* (29-07-1918, avondeditie).

⁶⁹ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (03-08-1918).

⁷⁰ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (27-08-1918).

⁷¹ *De Maasbode* (05-11-1918, avondeditie).

⁷² *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (24-08-1918, ochtendeditie); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (29-10-1918, derde blad).

in *De Maasbode* melding gedaan dat patiënten van de psychiatrische inrichting Maasoord geen bezoek meer mochten ontvangen. Half november verscheen in *De Maasbode* het bericht dat de propaganda-vergadering van de rooms-katholieke vrouwenbond uitgesteld zou worden.⁷³

Het volgend soort bericht binnen de journalistieke verslaggeving is de bespreking van beleid en maatregelen omtrent de Spaanse griep. Zowel gesprekken binnen de nationale overheid als maatregelen opgelegd door lokale overheden komen voor in de kranten. Het besluit van de nationale overheid om geen landelijke maatregelen in te voeren tegen de Spaanse griep verscheen eind juli 1918 in zowel de *Nieuwe Rotterdamse Courant* als *De Maasbode*. Het bericht werd gepubliceerd in de vorm van een citaat van de Minister van “Binnenlandsche” Zaken die zich richtte tot de Gedeputeerde Staten. Hierin stond vermeld dat er volgens het advies van de Centrale Gezondheidsraad “[...] op het oogenblik geen maatregelen van bijzonderen aard kunnen worden aanbevolen, die van regeeringswege te treffen waren tegen insluiping of verspreiding van de ‘Spaansche griep’.”⁷⁴ In dit bericht werd wel een oproep gedaan om meer dan ooit “de meer algemeene hygiënische regelen in acht te nemen” en zaken die tot verspreiding van een besmettelijke ziekte konden leiden, zoals volksophopingen en meer specifiek de kermis, te vermijden.⁷⁵

Hygiënevoorschriften kwamen regelmatig terug in de Rotterdamse kranten van 1918. Het mijden van drukbezochte plekken in verband met besmettingsrisico en het ‘verversen’ van de lucht in gesloten ruimte kwam herhaaldelijk voor in de kranten.⁷⁶ Vanaf eind oktober dat jaar voegde het *Rotterdamsch Nieuwsblad* zelfs een vaste herinnering aan hygiënebehoud toe aan de krant. Bovenaan het laatste blad van de krant, vaak blad drie of vijf, tussen de titel met datum en het eerste artikel stond de tekst: “Tegen de griep. Wascht geregeld uw handen en spoelt den mond enkele malen per dag met

Hygiënevoorschriften tegen de Spaanse griep in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 30 oktober 1918.

⁷³ *De Maasbode* (30-10-1918, avondeditie); *De Maasbode* (13-11-1918, avondeditie).

⁷⁴ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (29-07-1918, avondeditie); *De Maasbode* (30-07-1918, ochtendeditie).

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Bijvoorbeeld: *De Maasbode* (08-11-1918, avondeditie).

hypermangaanzure kali.”.⁷⁷ Hypermangaanzure kali werd gebruikt als geneesmiddel tegen verscheidene gezondheidswalen en verwondingen in de 20^e eeuw.⁷⁸ In het geval van de Spaanse griep werd het aangelengd en gebruikt als waterzuivering en bacteriedodend mondspeelmiddel.⁷⁹

In de Rotterdamse kranten kwamen ook de maatregelen van schoolsluiting en beperking van toegang tot de bioscoop terug in de berichtgeving. Eind oktober verschenen er in alle drie de kranten verscheidene berichten over het sluiten van zowel de openbare als de bijzondere scholen in Rotterdam. Eerst werd er besloten om de scholen één week te sluiten, maar na een korte opening werden de scholen opnieuw gesloten. Dit gebeurde hierna nog twee keer.⁸⁰ Uiteindelijk werd er op 18 december 1918 een bericht geplaatst in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* dat de scholen over het algemeen weer geopend waren.⁸¹ Verder staat in datzelfde bericht beschreven hoe de maatregel waarschijnlijk wel geholpen heeft bij het tegengaan van verspreiding van de Spaanse griep. Het sluiten van al het onderwijs in Rotterdam werd echter als zo ingrijpend beschouwd dat het schooltoezicht het niet langer wilde voortzetten. Daarbij konden andere besmettingshaarden, zoals theaters, trams en treinen, niet op deze wijze gesloten worden, waardoor alleen het sluiten van de scholen minder treffend bleek.⁸² Toch werd de maatregel van de schoolsluiting jaren later in het *Rotterdamsch Jaarboekje* van 1960 beschreven als “geen overtollige maatregel”, gezien de veel grotere hoeveelheid sterfgevallen in november 1918 vergeleken met dezelfde maand in de jaren 1917 en 1916.⁸³ Ook in de editie over 1918 werd de schoolsluiting genoemd, al werd er daar geen waardeoordeel aan verbonden.⁸⁴ De maatregel dat

⁷⁷ Afbeelding: *Rotterdamsch Nieuwsblad* (30-10-1918); Delpher, resultaten voor zoekterm “tegen de griep wast geregeld uw handen”, periode 01-01-1918 t/m 31-12-1918, krantentitel ‘Rotterdamsch Nieuwsblad’, [https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=\(tegen+de+griep+wascht+geregeld+uw+handen\)&page=1&sortfield=date&cql%5B%5D=\(date+ gte +%2201-01-1918%22\)&cql%5B%5D=\(date+ lte +%2231-12-1918%22\)&cql%5B%5D=ppn+any+\(401028941+OR+832564818\)&coll=ddd](https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=(tegen+de+griep+wascht+geregeld+uw+handen)&page=1&sortfield=date&cql%5B%5D=(date+ gte +%2201-01-1918%22)&cql%5B%5D=(date+ lte +%2231-12-1918%22)&cql%5B%5D=ppn+any+(401028941+OR+832564818)&coll=ddd). Zoals geraadpleegd op 12-04-2021.

⁷⁸ L. Junker, "Herinneringen aan het oerwoud. Jacht en jachtwild in Suriname. III (Slot)", *New West Indian Guide / Nieuwe West-Indische Gids* 23:1 (1940) 353-364, aldaar 358.

⁷⁹ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (05-11-1918).

⁸⁰ Bijvoorbeeld: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (25-10-1918, avondeditie); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (04-11-1918); *De Maasbode* (07-11-1918, ochtendeditie); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (19-11-1918); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (03-12-1918).

⁸¹ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, (18-12-1918).

⁸² Ibidem.

⁸³ J. Verseput, 'Gevolgen van de gesloten wapen- stilstands- en vredesverdragen, welke een einde aan de eerste wereldoorlog maakten, voor Rotterdam', *Rotterdams Jaarboekje* 6:8 (1960) 228-224, aldaar 229.

⁸⁴ 'Dagelijkse kroniek. 1918.', *Rotterdamsch Jaarboekje* 2:7 (1919) XIV-LIII, aldaar XLV-XLVI.

kinderen onder de 16 jaar geen toegang meer kregen tot de bioscoop verscheen in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* op 4 november 1918. In het artikel werd benoemd dat de Rotterdamse burgemeester deze maatregel nam in aansluiting tot het sluiten van de scholen.⁸⁵

De maatregelen waarvan bekend is dat ze in Rotterdam genomen werden tegen verspreiding van de Spaanse griep zijn terug te vinden in de kranten. Er zijn dus geen aanwijzingen dat zaken expres weggelaten werden. Wat betreft opinie hielden de journalisten zich afzijdig in hun artikelen. Er is enkel uit de woordkeuze op te maken dat de hoeveelheid besmettingen en sterfgevallen als groot en zorgwekkend werd gezien. In verschillende artikelen werd bijvoorbeeld beschreven dat er uit een gezin “niet minder dan 10 leden door de z.g. Spaansche ziekte aangetast” waren, dat de Spaanse griep “reeds” een bepaald aantal slachtoffers had gemaakt in een dorp, of dat “de Spaansche griep in zoo hevige mate” heerst dat de ziekenhuizen vol raakten.⁸⁶

Naast deze journalistieke verslaggeving werden er ook ingezonden brieven in de kranten opgenomen, geschreven door burgers. In deze ingezonden stukken kregen burgers de ruimte om zich uit te spreken over maatschappelijke kwesties, zoals een epidemie, en andere zaken waarbij ze betrokken wilden worden. In de periode van juli tot en met december 1918 werden er in ieder geval 18 ingezonden brieven over de Spaanse griep in de drie Rotterdamse kranten opgenomen. In deze brieven werden onder andere oproepen gedaan voor maatregelen rond de epidemie, tips gegeven over de omgang met de ziekte en werd er bijvoorbeeld gevraagd om aanpassingen in rantsoenen. Bij deze rubriek van “Ingezonden Stukken” moet er wel een kanttekening geplaatst worden. De redacties van de kranten hadden namelijk de macht om de keuze te maken welke stukken ze wel en juist niet in de kranten publiceerden. Niet alle ingezonden brieven werden dus opgenomen in de kranten. Ook zullen niet alle kranten bewaard gebleven en gedigitaliseerd zijn in de database, zoals in de inleiding beschreven staat. Daarnaast zal niet in alle ingezonden brieven over de Spaanse griep letterlijk de term “Spaanse griep” genoemd zijn. Idealiter worden daarom alle ingezonden stukken onderzocht die in de drie Rotterdamse kranten gepubliceerd werden in de tijd dat er Spaanse griep heerste in 1918. Dit waren echter meer dan duizend krantenartikelen. Er is daarom gekozen om de 18 ingezonden brieven waar wel expliciet “Spaansche griep” in genoemd werd nader te onderzoeken. Deze brieven

⁸⁵ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (04-11-1918, avondeditie).

⁸⁶ Bijvoorbeeld: *De Maasbode* (30-07-1918, ochtendeditie); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (22-10-1918).

kunnen namelijk wel gebruikt worden als indicatie van wat er toentertijd aan bod kwam in deze rubriek.

Twee van de achttien ingezonden brieven gingen over rantsoenen. De eerste werd gepubliceerd in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 15 augustus 1918 en betrof het tekort aan zeep, met name in arbeidersgezinnen. De auteur van de brief richtte zich tot de redacteur van de krant en vroeg hem om de zeepnood aan de orde te brengen bij de Rotterdamse burgemeester en wethouders. Omdat de auteur het heeft over “mij en vele stadgenooten” kan er vanuit worden gegaan dat het bericht geschreven was door een Rotterdamse stadsbewoner. De auteur schreef deze brief omdat men zich door het zeeptekort niet kon houden aan de hygiëne-adviezen omtrent de Spaanse griep. In het bericht vergeleek de auteur het zeeptekort met de vleesloze periode tijdens de oorlog, maar beschreef hij in de brief dat hij niet zonder zeep kon in tegenstelling tot het “dan maar gedwongen vegetariër” zijn. Uit de brief blijkt verder dat de auteur onderdeel was van “den werkenden stand”, aangezien hij aangaf dat met onderzoek duidelijk kon worden “hoe hier in een arbeidersgezin wordt getobd en gebrek wordt geleden”.⁸⁷ De ingezonden brief lijkt dus een soort noodkreet te zijn geweest voor hulp van het gemeentelijke bestuur. Het andere ingezonden stuk over rantsoenen werd opgenomen in *De Maasbode* van 23 november 1918 en betrof het melkrantsoen. De auteur stelde de vraag of het mogelijk was om, na verhoging van het broodrantsoen, ook het melkrantsoen te verhogen in verband met de om zich heen grijpende Spaanse griep. Volgens de auteur zou melk namelijk de gezondheidstoestand in Nederland verbeteren en grieppatiënten aansterken. Bovendien zou verhoging van het melkrantsoen volgens de auteur in ieder geval mogelijk zijn in bepaalde streken van Nederland, waarmee waarschijnlijk de provinciën met minder steden en dus meer landbouw en boeren bedoeld werden. Omdat de auteur dit expliciet benoemd, doet het vermoeden dat de auteur zelf baad zou hebben bij het verhogen van het melkrantsoen in deze regio's. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat de auteur hier zelf woonde of werkte.⁸⁸ In het geval van deze ingezonden brieven werd de heersende Spaanse griep dus gebruikt als argument voor het verkrijgen van producten die schaars waren. Uit deze brieven blijkt allereerst het tekort aan eerste levensbehoeften, zoals zeep en melk, door de oorlog. Daarnaast komt er een bezorgdheid voor de Spaanse griep naar voren in de brieven. In ieder geval twee

⁸⁷ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (15-08-1918).

⁸⁸ *De Maasbode* (23-11-1918, ochtendeditie).

Nederlandse burgers waren bang dat zij meer kans hadden om Spaanse griep te krijgen wanneer er geen zeep was om de hygiëne-adviezen in acht te nemen, of geen melk was om de gezondheid aan te sterken.

De ingezonden brieven werden ook gebruikt door lezers om ervaringen en tips omtrent de Spaanse griep met elkaar te delen. Een voorbeeld hiervan is het bericht dat opgenomen werd in *De Maasbode* van 29 oktober 1918. Hierin beschreef de auteur, die zelf net genezen was van de Spaanse griep, hoe er in zijn of haar omgeving voornamelijk mensen aan de ziekte waren overleden die te lang waren blijven rondlopen met de ziekte onder de leden. Degenen die direct aan de ziekte hadden toegegeven en bedrust hadden genomen waren over het algemeen weer hersteld. De auteur raadt in het bericht dan ook aan om bij ziekte direct rust te nemen en de dokter erbij te halen.⁸⁹ Een andere tip was bijvoorbeeld dat 'kroten', oftewel rode bieten, tegen verhoging zouden werken.⁹⁰ Ook raadde iemand via een ingezonden brief aan om de polis van de ziekteverzekering nog eens te controleren, nadat kennissen van de auteur geen uitkering zouden krijgen door een communicatiefout of kleine lettertjes in de polis.⁹¹ Hiernaast werden er ook oproepen gedaan om meer informatie te delen om onnodige sterfte te voorkomen, zoals geneesmiddelen die onverwachts hadden geholpen. Dus juist ook homeopathische geneesmiddelen en middeltjes die de doorsnee Nederlander in het keukenkastje had staan.⁹² Het gebruik van de rubriek van ingezonden brieven in de kranten als communicatie- en hulpmiddel tussen lezers geeft weer dat tijdsgenoten in zekere zin in de greep waren van de Spaanse griep-epidemie. De tips verschenen eind 1918 in de kranten. Toen was de ziekte nog relatief nieuw maar begon ook de tweede, meer dodelijke golf in Nederland. Uit de berichten blijkt dat men op zoek was naar medicijnen en andere hulpmiddelen omtrent de Spaanse griep. Steeds meer mensen raakten besmet met de ziekte en ook meer mensen overleden eraan tijdens deze tweede golf. Alles wat dus eventueel kon helpen bleek gewenst en welkom onder de krantenlezers. Het gebruik van de ingezonden brieven hiervoor wijst er ook op dat de Rotterdamse burgers een bepaalde solidariteit voelden naar elkaar wat betreft de ziekte aangezien ze de praktische wijsheden juist met elkaar deelden in plaats van voor zichzelf hielden. Dit is ook terug te zien in drie advertenties in *De Maasbode* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad* verschenen in 1918. In deze

⁸⁹ *De Maasbode* (29-10-1918, avondeditie).

⁹⁰ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (31-10-1918).

⁹¹ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (16-12-1918).

⁹² *De Maasbode* (15-12-1918, ochtendeditie); *De Maasbode* (17-12-1918, ochtendeditie).

berichten werden een soort handreikingen gedaan naar andere lezers omtrent de Spaanse griep. Begin november verscheen in beide kranten het bericht “Het middel tegen Spaansche griep komt.”⁹³ Eind december verscheen er “Een goede Raad” om uit te knippen in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, met tips over zelfmedicatie voor patiënten van de Spaanse griep.⁹⁴ Ook deze advertenties lijken geplaatst te zijn om elkaar een hart onder de riem te steken en om de moed erin te houden dat het probleem van de Spaanse griep verholpen zou worden.

Verder werden berichten in de rubriek van ‘Ingezonden Stukken’ over Spaanse griep ook gebruikt voor het opperen van ideeën of uiten van kritiek omtrent de maatregelen. Deze berichten verschenen vanaf eind juli in de Rotterdamse kranten, ongeveer tegelijk met de aankomst en eerste besmettingen van Spaanse griep in Nederland. Op 31 juli 1918 werd in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een ingezonden stuk gepubliceerd waarin werd voorgesteld om de indiensttreding van een nieuwe lichting militairen de volgende maand uit te stellen. Dit verzoek was ontstaan naar aanleiding van het hoge aantal besmettingen in de garnizoensplaatsen. Volgens de auteur was dit een logische maatregel, maar het Ministerie van Oorlog had zich hier nog niet over uitgesproken. Uit het bericht blijkt dat de auteur zelf geen onderdeel van een garnizoen was aangezien hij slechts vermoedens uitte over de staat van hygiëne in een kazerne. Wel lijkt hij belang gehad te hebben, of kende hij in ieder geval mensen met belang, bij het uitstel van de indiensttreding. Ook blijkt de auteur een oudere leeftijd te hebben gehad aangezien hij het woord “jongelui” gebruikt ter beschrijving van degenen die opgeroepen werden voor het garnizoen. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat de auteur een zoon, of andere bekenden, had die met de nieuwe lichting in dienst moest treden. Het bericht werd geschreven in de hoop op en de afwachting van toch nog een uitstel van de indiensttreding van de nieuwe militairen.⁹⁵ Hiernaast werd in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 1 augustus 1918 een ingezonden bericht geplaatst waarin kritiek geuit werd op de passieve houding van de nationale overheid omtrent Spaanse griep. De auteur liet in het bericht verbazing blijken dat de “bevoegde autoriteiten” geen maatregelen, zoals quarantaine of ontsmetting, hadden genomen in de Nederlands-Duitse grensstreek, ondanks de bekendheid van het heersen van de Spaanse griep in Duitsland. Het bericht was geschreven in een anti-Duitse toon. De

⁹³ *De Maasbode* (07-11-1918, avondeditie); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (08-11-1918).

⁹⁴ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (27-12-1918).

⁹⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (31-07-1918, avondeditie).

auteur leek de Duitsers die over de grens waren gekomen als schuldigen aan te wijzen voor het brengen van de Spaanse griep naar Nederland. In de laatste zinnen verweet de auteur zelfs de overheid dat zij de ziekte hadden willen aankweken doordat zij Duitse kinderen binnen haalden en verspreidden over Nederland.⁹⁶ In deze ingezonden brief lijkt de auteur gebruik gemaakt te hebben van de anonimiteit waarmee de brief in de krant verscheen, aangezien het bericht een bijna felle kritische toon heeft. Ook breekt de auteur met de neutraliteit van Nederland in de oorlog door het gebruik van een anti-Duitse toon in het bericht. De ingezonden brief over het uitstellen van de indiensttreding is daarentegen in een meer beleefde toon geschreven. Deze auteur had waarschijnlijk nog hoop dat zijn verzoek gehoord en geaccepteerd zou worden door de overheid, terwijl de andere auteur louter kritiek wilde uiten in de krant.

Ook over de maatregel van schoolsluiting verschenen ingezonden stukken in de kranten. Half oktober werd er in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een bericht gepubliceerd met de vraag aan het gemeentebestuur om over te gaan op de sluiting van scholen, maar ook van schouwburgen en bioscopen.⁹⁷ Op vrijdag 25 oktober 1918 sloten uiteindelijk de meeste Rotterdamse scholen. Deze sluiting was in eerste instantie voor een week, tot 4 november. Uit de ingezonden brieven die op 3 en 5 november 1918 in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* stonden blijkt dat niet iedereen het eens was met deze heropening. Beide brieven werden geschreven door een vader en in beide brieven is het ongenoegen over de heropening van de Rotterdamse scholen terug te lezen. In de brief van 3 november richtte de auteur zich tot de wethouder van onderwijs om de sluiting officieel te verlengen aangezien hij het openen van de scholen als onverantwoordelijk beschouwde. De auteur van de brief beschreef in zijn brief het heropenen van scholen in Rotterdam in het algemeen.⁹⁸ In de brief van 5 november richtte de auteur zich juist tot andere ouders van de school waar zijn kind heen ging, de HBS aan de Libanonstraat.⁹⁹ Deze school was gelegen tussen twee volksbuurten Kralingen-West en Crooswijk. Er kan dus verwacht worden dat de kinderen die naar deze school gingen uit de arbeiders- of middenklasse kwamen, net

⁹⁶ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (01-08-1918, avondeditie).

⁹⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (19-10-1918, avondeditie).

⁹⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (03-11-1918, ochtendeditie).

⁹⁹ HBS staat voor hogereburgerschool en was als onderwijsvorm vergelijkbaar met de huidige middelbare school. Tegenwoordig is de Libanonstraat de Ramlehweg in Rotterdam. Hier is nog altijd een middelbare school gevestigd, maar de naam van de Libanon HBS werd in 1950 veranderd in het Libanon Lyceum.

als de vader die deze ingezonden brief heeft geschreven. In de brief beschrijft de auteur hoe de scholen heropend werden terwijl het aantal zieke scholieren bleef groeien. De auteur riep daarom andere ouders van kinderen die naar de HBS gingen op om hun kinderen niet bloot te stellen aan het besmettingsgevaar en ze thuis te houden zoals hij zelf ook ging doen. Hier voegde de auteur nog aan toe: “Nadeelig voor de vorderingen kan dit niet zijn, wijl bij zooveel afwezigen het behandelde toch wel herhaald zal moeten worden.”¹⁰⁰ Naast het voorkomen van meer besmettingen had de auteur er dus baad bij als andere ouders hun kinderen ook thuis zouden houden aangezien de lesstof dan herhaald zou moeten worden en zijn kind geen achterstand zou oplopen. Ook eind november werd er nog een ingezonden bericht gepubliceerd waarin kritiek werd geuit op het openen van scholen, ditmaal in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. In de brief beschrijft de auteur dat de schoolsluiting hoorde bij “de zeer goede maatregelen tot bestrijding van de zoovele slachtoffers makende griep-epidemie” en vond daarom dat deze maatregel beter gehandhaafd moest worden. De auteur sluit de brief af met “Hopende, dat de Gezondheidscommissie ook rekening zal houden met de wenschen der ouders”, wat betekent dat ook deze brief geschreven was door een ouder met een kind dat in Rotterdam naar school ging in 1918. Omdat de auteur in deze brief de nadruk legt op een betere handhaving van de schoolsluiting zou het kunnen betekenen dat de school waar het kind van de auteur naartoe ging weer geopend was wanneer de brief ingezonden werd. De auteur was het in ieder geval niet eens met een eventuele heropening van de Rotterdamse scholen.¹⁰¹

Een andere ingezonden brief waar de schoolsluiting in genoemd werd verscheen op 7 november 1918 in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. In de brief werd de eerder gestelde vraag, waarom er naast een sluiting van scholen geen andere plekken zoals bioscopen en koffiehuisen gesloten werden, herhaald en er reactie op gegeven. In de reactie werd uitgelegd dat de overheid niet meer locaties sluit zodat “het verkeer en de zaken” door konden gaan. Bovendien zou er door meer sluiting een schadevergoeding nodig zijn voor ondernemers en personeel, waarvan het leek dat de overheid die niet wilde betalen. Over de schoolsluiting werd in het bericht nog gezegd “dat waar het blijkt dat de maatregel van het tijdelijk sluiten van de scholen goede resultaten heeft, men reeds dankbaar mag wezen dat dit wordt toegepast”.¹⁰²

¹⁰⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (05-11-1918, avondeditie).

¹⁰¹ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (20-11-1918).

¹⁰² *Rotterdamsch Nieuwsblad* (07-11-1918).

Uit dit bericht blijkt dat het sluiten van de scholen als een uitzonderlijke maatregel beschouwd werd en dat het sluiten van meer plekken geen optie leek te zijn.

Een ander thema in de ingezonden brieven was de overbelasting van huisartsen. Op 13 augustus 1918 verscheen een bericht in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* waarin werd beschreven hoe “slachtoffers der S.G. door hun dokters worden afgescheept, alsof deze ziekte een heel gewoon iets is” omdat artsen door de drukte niet aan alle oproepen gehoor konden geven. De auteur stelde daarom als oplossing voor deze drukte voor dat artsen in samenwerking met de overheid een behandelplan voor de Spaanse griep kon verspreiden via kranten en aanplakborden in de stad. De auteur hoopte toekomstige slachtoffers van de Spaanse griep met deze ingezonden brief en het geopperde idee te helpen.¹⁰³ Een ander voorbeeld over de overbelasting van artsen verscheen op 15 augustus 1918 in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Hierin beschreef een “getrouw lezer” hoe zijn broer overleden was aan de Spaanse griep doordat “de behandelende geneesheer zijn plichten [had] verzaakt”. Na een eerste korte controle en het advies van bedrust kwam de arts namelijk pas na vier dagen ziekte weer bij hen langs. Dit was veroorzaakt door de grote hoeveelheid patiënten die de arts moest bezoeken. De auteur van de brief denkt dat het overlijden van zijn broer door betere doktersbehandeling voorkomen had kunnen worden en verwijt in het bericht zowel de arts als zogenaamde “buspatiënten” voor het uitblijven van goede zorg. Met buspatiënten bedoelde de auteur van de brief patiënten die “voor een vuiltje in het oog of iets dergelijks den dokter maar laten komen”. De auteur sloot het bericht daarom af met de bedoeling om: “1^e. De menschen (buspatiënten) daarop te wijzen: Roep toch vooral niet noodeloos de hulp van uw geneesheer in, vooral in dagen van een epidemie als deze. 2^e. H.H. [heren] doctoren: Verleen dáár hulp waar het dringend noodig is. Of zou in deze dagen van de Spaansche griep de gemeente hierin te hulp komen door nuttige wenken te geven of anderszins.”¹⁰⁴ De auteur schreef de brief met het doel dat Spaanse grieppatiënten in het vervolg betere zorg konden krijgen. De toon van de brief was daarbij emotioneel geladen, aangezien de broer van de auteur ten tijde van het schrijven van de brief pas een week geleden was overleden. Ook binnen het thema van de overbelasting van huisartsen werden ingezonden brieven dus gebruikt om ideeën te opperen of om kritiek te uiten. In het laatstgenoemde bericht lijkt een brief ook gebruikt te zijn om persoonlijke frustratie kwijt te kunnen.

¹⁰³ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (13-08-1918).

¹⁰⁴ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (15-08-1918).

De rubriek van ingezonden brieven in de Rotterdamse kranten van 1918 werd omtrent de Spaanse griep gebruikt binnen verschillende thema's. De thema's gingen over de rantsoenen door de Eerste Wereldoorlog, de omgang met Spaanse grieppatiënten en het hebben van de Spaanse griep, de maatregelen die werden genomen om de verspreiding van de ziekte tegen te gaan en de overbelasting van de huisartsen veroorzaakt door de epidemie. De brieven hadden echter een overeenkomstig doel, namelijk het opperen van ideeën en het uiten van kritiek. Deze kritiek was voornamelijk gericht aan de overheid, zowel nationaal als regionaal. Verder blijkt er uit de ingezonden brieven dat men zich in 1918 zorgen maakte om de Spaanse griep en de gevolgen ervan. Dit lijkt dan ook de drijfveer te zijn geweest voor het schrijven van de brieven aan de kranten.

Ten slotte werden er advertenties in de Rotterdamse kranten gepubliceerd met betrekking tot de Spaanse griep. Eerder werden de advertenties al genoemd waarin tips gedeeld werden ter genezing van de ziekte en aankondigingen van afgelaste activiteiten. Hiernaast werd er in de advertenties veelvuldig reclame gemaakt voor medicijnen en andere zaken die betrekking hadden tot de ziekte. Deze reclame werd overheerst door het "wondermiddel" Abdijsiroop, wat gemaakt en verkocht werd door de Rotterdamse firma Akker.¹⁰⁵ Men dacht toen dat deze hoestdrank hét geneesmiddel tegen de Spaanse griep was en dat het ook andere luchtwegaandoeningen zoals bronchitis, astma en kinkhoest kon genezen. Later werd duidelijk dat het om kwakzalverij ging, het middel bestond namelijk uit dik suikerwater met kaneel erin.¹⁰⁶ Ook andere geneesmiddelen zoals Superol (een ontsmettend sulfaat), Wortelboer's Kruiden of Wortelboer's Pillen, Lysol (zuivere levertraan), hypermangaanzure kali (mondspoelmiddel) en Sanguinose ('bloedwijn') kwamen voor in de advertenties.¹⁰⁷ Naast de medicijnen werd er reclame gemaakt

Advertentie voor Abdijsiroop in *De Maasbode*, 20 augustus 1918.

¹⁰⁵ *De Maasbode* (20-08-1918, avondeditie).

¹⁰⁶ Frank Huisman, 'Patiëntenbeelden in een moderniserende samenleving: Nederland, 1880-1920', *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 25:4 (2002) 210-225, aldaar 221.

¹⁰⁷ Bijvoorbeeld: *De Maasbode* (05-08-1918, avondeditie); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (06-08-1918); *De Maasbode* (18-08-1918, ochtendeditie); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (02-11-1918); *De Maasbode* (04-11-1918, avondeditie).

voor de verkoop van stofzuigers – aangezien droog vegen stof opjoeg wat slecht was voor ogen, neus en keel – en het afsluiten van ziekteverzekeringen.¹⁰⁸ Ook is er één advertentie waarin er gevraagd werd om een dienst, namelijk een “reiziger(ster) [...] voor den verkoop van een geneesmiddel ter voorkoming van Spaansche griep.”¹⁰⁹ De vele verschillende advertenties met betrekking tot de Spaanse griep maken duidelijk dat de ziekte sterk aanwezig was in de Rotterdamse samenleving van 1918. Meerdere bedrijven zagen en namen de kans om geld te verdienen aan de epidemie, met name de verkopers van zogenaamde medicijnen tegen de griep. De advertenties hiervoor verschenen in december 1918 nog steeds in de kranten, wat doet vermoeden dat men de geneesmiddelen ook daadwerkelijk kocht. Anders waren ze immers van de markt verdwenen.¹¹⁰ Ook de grote hoeveelheid aan journalistieke verslaggeving omtrent de Spaanse griep is een indicator dat de ziekte het dagelijks leven beheerste in 1918. Bijna elke dag van juli tot en met december 1918 verschenen er verscheidene berichten in een of meer van de drie Rotterdamse kranten met betrekking tot de Spaanse griep, ook terwijl de ingrijpende, veelbesproken Eerste Wereldoorlog nog gaande was.

In de Rotterdamse kranten van 1918 kwam de Spaanse griep aan bod in verschillende soorten rubrieken. Zo verschenen er vooral veel artikelen met journalistieke verslaggeving over de epidemie in de kranten. Deze berichten bevatten overzichten van besmettings- en sterftecijfers per stad of dorp in Nederland en de rest van Europa. Informatie over Rotterdam kwam nauwelijks voor in deze overzichtsartikelen, maar wel in het stadsnieuws van de kranten. Ook werd de impact van de ziekte op het dagelijks leven in Rotterdam besproken in de journalistieke verslaggeving. Verschillende bedrijven werden getroffen met veel ziek personeel waardoor werkzaamheden verhinderd en vertraagd werden. Ook werden recreatieve activiteiten in Rotterdam, zoals voetbalwedstrijden, afgelast door het heersen van de Spaanse griep. Hiernaast waren de genomen maatregelen om verspreiding van de ziekte tegen te gaan onderdeel van deze krantenartikelen. Over zowel de geadviseerde hygiënevoorschriften van de nationale overheid, als de schoolsluiting opgelegd door het gemeentebestuur verschenen berichten in de kranten. De journalisten die deze berichten schreven bleven onpartijdig in deze berichten. Er is

¹⁰⁸ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (17-07-1918, avondeditie); *De Maasbode* (07-11-1918, avondeditie).

¹⁰⁹ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (07-11-1918).

¹¹⁰ Huisman, ‘Patiëntenbeelden in een moderniserende samenleving’, 211.

slechts te achterhalen uit de berichtgeving dat de invloed van de Spaanse griep als groot en zorgwekkend werd gezien. Verder werd er dus geen opinie verwerkt in de journalistieke verslaggeving.

De Spaanse griep kwam ook voor in de ingezonden brieven in de Rotterdamse kranten van 1918. Deze ingezonden brieven werden geschreven door burgers en werden gebruikt voor het opperen van ideeën en het uiten van kritiek omtrent Spaanse griep. De thema's die aan bod kwamen in de brieven over Spaanse griep waren de rampsoenen als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, de omgang met het hebben en het genezen van de Spaanse griep, de maatregelen die genomen werden tegen verspreiding van de ziekte en de overbelasting van de artsen door de grote hoeveelheid patiënten. In deze brieven klonk wel degelijk, een vaak negatieve, opinie door over de gang van zaken omtrent de epidemie. Zo werd er kritiek geuit op de heropening van de scholen terwijl het aantal zieke scholieren nog steeds steeg, en over de drukte van artsen waardoor niet alle patiënten bezocht konden worden en er volgens de brieven schrijvers dus ook meer stierven. De rubriek werd echter ook gebruikt om praktische wijsheden ter behandeling en genezing van de Spaanse griep te delen met medelezers van de kranten. Uit alle ingezonden brieven blijkt een overkoepelend gevoel van bezorgdheid omtrent de Spaanse griep. Men leek er alles aan te willen doen om de besmettings- en sterftcijfers laag te houden.

In de advertenties werd daarop aangehaakt. Verschillende soorten geneesmiddelen en andere zaken zoals stofzuigers en verzekeringen werden aangeprezen in deze berichten met betrekking tot de Spaanse griep. Deze advertenties geven weer dat de Spaanse griep erg leefde in de Rotterdamse samenleving van 1918, maar een publieke opinie werd er niet in verwerkt.

Hoofdstuk 3 – Verklaring aard publieke debat omtrent Spaanse griep

In de berichtgeving van de Rotterdamse kranten *Nieuwe Rotterdamse Courant*, *Rotterdamsch Nieuwsblad* en *De Maasbode*, vond geen uitgebreid publiek debat omtrent de Spaanse griep plaats, ondanks de grote hoeveelheid berichten die over dit onderwerp gepubliceerd werd. In dit hoofdstuk wordt er gezocht naar een verklaring voor dit gebrek aan publiek debat in de kranten binnen het perslandschap en de nationale politiek van 1918.

Allereerst wordt het Nederlandse perslandschap besproken. Tijdens de 19^e eeuw maakte de krant een ontwikkeling door die de modernisering van het medium inzette. Remieg Aerts beschrijft in de bundel *De krant* dat het belang en de rol van de pers in de samenleving groeide in deze periode, maar dat tegelijkertijd de status van kranten nog laag was. De krant ontwikkelde zich in de periode 1813-1869 als aparte categorie in het perslandschap en had een klein bereik binnen de bovenste laag van de samenleving. In deze “couranten” werden berichten geplaatst met binnen- en buitenlands nieuws over voornamelijk politiek en handel. Het uiten en vormen van publieke opinies gebeurde in deze periode in pamfletten en brochures, niet in de kranten.¹¹¹ Na de voorgaande decennia van burgeroorlog en revolutie wilde de regerende vorst, koning Willem I, tijdens zijn regeerperiode van 1815 tot 1840 terug naar een autoritair bestuur van het land door hem en zijn persoonlijke regering. Ondanks het hebben van een formele persvrijheid sinds 1815 werden kranten gecensureerd door gemeentelijke- of provinciale besturen. Ook door de landelijke overheid werd de pers beheerst, door onder andere de drukperszegel; de belasting op gedrukt papier. Publicaties waren hierdoor duur en bleven beperkt tot de maatschappelijke bovenlaag van de samenleving.¹¹² In de jaren 1840 werd een nieuw soort krant ontwikkeld, met onder andere de oprichting van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*. Deze commerciële, onafhankelijke, informerende en opinievormende krant werd na 1848 het toonbeeld van de pers.¹¹³ Ook vond er in die periode een politisering van de pers plaats waardoor kranten een meer herkenbare signatuur aannamen als liberaal en hervormingsgezind, katholiek, conservatief of radicaal dagblad.¹¹⁴ Na de

¹¹¹ Wijffes en Harbers, *De krant*, 87-89.

¹¹² Ibidem, 94-95.

¹¹³ Ibidem, 90.

¹¹⁴ Ibidem, 101.

troonopvolging van koning Willem II werd in 1848 een liberale grondwetswijziging aangenomen. Hierdoor kreeg Nederland grondwettelijke vrijheid van drukpers en meningsuiting. Journalisten en andere belanghebbenden pleitten ook voor de afschaffing van de drukperszegel, waarvan het wetsvoorstel uiteindelijk in 1869 werd aangenomen na veelvuldig parlementaire discussie.¹¹⁵

Frank Harbers beschrijft in dezelfde bundel dat het afschaffen van de drukperszegel de ontwikkeling en professionalisering van de dagbladpers een impuls gaf. In de periode na 1869 ontwikkelde de krant zich van een product met geringe omvang en een beperkt bereik tot een massamedium. Omdat de kranten goedkoper gemaakt en verkocht werden bereikten ze nu ook de middenklasse en delen van de arbeidersklasse. Volgens Harbers kan dit echter niet alleen toegeschreven worden aan de belastingafschaffing. Ook een toenemende democratisering, urbanisatie, technologische vooruitgang, alfabetisering en groeiende welvaart zorgden voor de expansie van het bereik van kranten. De verbreding van het publiek zorgde er op zijn beurt voor dat de besproken onderwerpen in de kranten meer divers werden. Niet alleen kwam er meer aandacht voor de binnenlandse politiek, ook over lifestyle, criminaliteit, sport en ongevallen werd verslag gedaan door journalisten. De krant werd dan ook steeds belangrijker in de vorming van publieke opinie en collectieve identiteit.¹¹⁶ Ook ontwikkelde zich een nieuwe werkwijze onder journalisten. In plaats van alleen passief wachten tot het nieuws naar hen toe kwam, ging de nieuwe “actieve” verslaggever zelf op zoek naar nieuwswaardige gebeurtenissen om hier een reportage over te schrijven. Journalisten gingen hierdoor verslag geven van een door hun waargenomen werkelijkheid ter aanvulling van de feitelijke beschrijvingen van politieke vergaderingen en dergelijke die tot dan de berichtgeving hadden overheerst. Hierdoor werd een zekere mate van zelfverstandigheid ontwikkeld binnen het journalistieke beroep.¹¹⁷ Daarnaast speelden de kranten een belangrijke rol in de verzuiling van de Nederlandse pers en samenleving. Na 1870 sloten steeds meer kranten zich aan bij een specifieke politieke of religieuze stroming. De verzuilde kranten bekeken de samenleving vanuit het perspectief van de stroming en presenteerden het nieuws zo dat het overeenkomstig was met de ideologieën van de desbetreffende zuil. De

¹¹⁵ Ibidem, 116-118.

¹¹⁶ Wijffes en Harbers, *De krant*, 121-122.

¹¹⁷ Huub Wijffes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) 54-60.

kranten versterkten het gemeenschapsgevoel binnen de eigen groep en waren de vertegenwoordiging ervan tegenover de andere zuilen in de samenleving.¹¹⁸

In 1914 vond er opnieuw een verandering in het perslandschap van Nederland plaats. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, en de neutrale positie van Nederland hierin, moest de Nederlandse pers noodgedwongen meer zelfstandig en onafhankelijk worden dan het voor de oorlog was geweest. Voor de oorlog werd buitenlandse berichtgeving namelijk vaak gekopieerd naar kranten in Nederland. De oorlogvoerende landen maakten echter veel gebruik van propaganda en eenzijdige berichtgeving in hun kranten om onder andere het moreel onder de bevolking hoog te houden. Nederland moest als neutraal land ook neutraal blijven in de berichtgeving over de oorlog. Er moest dus kritisch gekeken worden naar de herkomst van de buitenlandse berichtgeving en de informatie over de desbetreffende landen. Verschillende journalisten gingen hierom als correspondenten naar de oorlogsgebieden om een eigen interpretatie te kunnen geven aan de gebeurtenissen en verslaggeving te vormen voor de kranten die noch pro-Brits noch pro-Duits was. Het doorklinken van de neutraliteit in de nieuwsberichten in de kranten was namelijk van belang om deze positie in de oorlog te kunnen waarborgen.¹¹⁹ Na de opkomst van de actieve verslaggever met betrekking tot het binnenlandse nieuws, gingen ook de journalisten die verslag gaven over de buitenlandse situatie steeds meer op zoek naar een onpartijdige waarheid in plaats van het overnemen van een gecensureerd verhaal. De zelfstandigheid van journalisten werd dus nog verder ontwikkeld door de oorlog.

Het heersen van de Spaanse griep in Nederland in 1918 overlapte grotendeels met de laatste maanden van de Eerste Wereldoorlog. Toen de Spaanse griep zijn intrede in Nederland deed in de zomer van 1918, zou de Eerste Wereldoorlog nog voortduren tot 11 november dat jaar. Het is daarom waarschijnlijk dat de veranderingen in de pers door de oorlog ook doorwerkte in de berichtgeving omtrent de Spaanse griep. Dit is terug te zien in de neutraliteit van de berichtgeving in de kranten. Na de opkomst van de opinievorming en -uiting in de pers in de tweede helft van de 19^e eeuw, werd dit tijdens de oorlog weer vervangen voor feitelijke, neutrale verslaggeving. Ook over de Spaanse griep verschenen voornamelijk feitelijke berichten van journalisten in de kranten, waarin onder andere besmettings- en sterftecijfers, afgelaste activiteiten

¹¹⁸ Wijffes en Harbers, *De krant*, 137-139.

¹¹⁹ Wijffes, *Journalistiek in Nederland*, 119-120.

en de maatregelen tegen verspreiding van de ziekte werden opgenomen.¹²⁰ In deze berichten verscheen noch kritiek noch ondersteuning omtrent de besproken onderwerpen.

De enige stukken over Spaanse griep in de kranten waar wel opinie in voorkwam waren de door burgers ingezonden brieven. Hierin werd bijvoorbeeld gevraagd om meer of strengere maatregelen tegen de ziekte, zoals een langere schoolsluiting en de sluiting van plekken zoals theaters en bioscopen.¹²¹ Ook werd er kritiek geleverd op de overbelasting van de huisartsen omdat zij daardoor minder patiënten konden bezoeken en behandelen.¹²² Deze ingezonden brieven werden hoofdzakelijk anoniem gepubliceerd, met slechts een ondertekening van initialen of een persoonlijk kenmerk dat van belang was bij de brief, zoals “vader/ouder” wanneer het om de schoolsluiting ging. De gegevens van de brieven schrijvers waren meestal wel bekend bij de kranten, maar vanwege het beroepsgeheim werden deze niet prijsgegeven aan anderen.¹²³ De redacties waren wel degenen die uitkozen welke brieven wel en niet in de kranten gepubliceerd werden, maar niet degenen die de berichten geschreven hadden. Op deze manier was het toch mogelijk om enige invloed uit te oefenen op de koers van de opinie in de kranten zonder direct verantwoordelijk te zijn en de neutraliteit binnen de verslaggeving te doorbreken. De neutraliteit binnen het perslandschap veroorzaakt door de Eerste Wereldoorlog lijkt dus een doorwerking te hebben gehad op de berichtgeving omtrent Spaanse griep.

Ten tweede wordt er een verklaring gezocht in de Nederlandse politiek in 1918 voor het gebrek aan publieke opinie over Spaanse griep in de kranten. Volgens Piet de Rooy maakte de Nederlandse politiek vanaf de eeuwwisseling allerlei veranderingen door, waaronder de afname van waardering voor politici en het aanzien van de staat. Het overheidsbeleid werd op verschillende terreinen versterkt en vervlochten met allerlei belangen. De Nederlandse bevolking stelde de staat dan ook steeds meer verantwoordelijk voor de kwaliteit van de samenleving.¹²⁴ De verkiezingen van 1913 gingen voor nog meer verandering zorgen, aangezien het gekozen kabinet

¹²⁰ Bijvoorbeeld: *Rotterdamsch Nieuwsblad* (19-07-1918); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (03-08-1918); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (04-11-1918).

¹²¹ Bijvoorbeeld: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (05-11-1918, avondeditie); *Rotterdamsch Nieuwsblad* (07-11-1918).

¹²² Bijvoorbeeld: *Rotterdamsch Nieuwsblad* (15-08-1918).

¹²³ Wijffes, *Journalistiek in Nederland*, 107-110.

¹²⁴ Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2001) 180-181.

met Cort van der Linden als minister-president, een einde zou maken aan zowel de kiesrecht- als de schoolstrijd. In de grondwetswijziging van 1917 werd de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs vastgelegd, evenals het algemeen mannenkiesrecht.¹²⁵ Tegelijkertijd met deze binnenlandse politieke was de Eerste Wereldoorlog van start gegaan. Ondanks de behouden neutraliteit van Nederland voelde de inwoners de invloeden van de oorlog op de handel en economie door de handelsblokkades van zowel Groot-Brittannië als Duitsland. Om toch de oorlogsjaren door te kunnen komen werd er een crisisbeleid opgezet door de Nederlandse overheid. Desondanks ontstond er een schaarste van onder andere voedingsmiddelen, brandstoffen en kleding. Op het crisisbeleid en de Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, die als verantwoordelijke werd gezien, kwam dan ook veel kritiek.¹²⁶ In de zomer van 1918 vond de eerste verkiezing in de nieuwe vorm met algemeen mannenkiesrecht plaats. Als winnaars kwamen de drie confessionele partijen uit de bus, oftewel de *Roomsch-Katholieke Staatspartij*, de *Anti-Revolutionaire Partij* en de *Christelijk-Historische Unie*, die samen een kabinet vormden. De Rooy beschrijft dat dit kabinet te maken kreeg met een grote mate van binnenlandse onrust door ontevredenheid over de schaarste en het crisisbeleid. Deze onrust werd gevoed door het socialistische revolutionair denken en werd gezien in het kader van de revoluties die de buitenlandse takken van deze stroming teweegbrachten in Rusland en Duitsland.¹²⁷ Begin november 1918 werd er ook in Nederland een oproep gedaan tot een socialistische revolutie, door de fractievoorzitter van de *Sociaal-Democratische Partij*, Pieter Jelles Troelstra. Deze revolutie mislukte echter door een gebrek aan organisatie en de standvastigheid van de Tweede Kamer.¹²⁸

Ondanks het op niets uitlopen van de revolutie van Troelstra kan 1918 gezien worden als een jaar waarin een luide publieke opinie vormde en er veel kritiek geuit werd op de politiek in Nederland. In de laatste maanden van de oorlog waren de rantsoenen streng, wat zorgde voor een groeiend gevoel van onvrede onder de Nederlandse bevolking. Ook onder de gemobiliseerde militairen ontstond onrust na het aflopen van de oorlog.¹²⁹ Over de maatregelen omtrent de Eerste Wereldoorlog werd dus wel kritiek geuit terwijl dat over de maatregelen omtrent de Spaanse griep

¹²⁵ Ibidem, 184-186.

¹²⁶ Ibidem, 189-191.

¹²⁷ Ibidem, 192-194.

¹²⁸ Ibidem, 194-195.

¹²⁹ Ibidem, 193.

nauwelijks gebeurde. Dit is opmerkelijk omdat beide gebeurtenissen gelijktijdig plaatsvonden en de samenleving overheersten. Een voorbeeld hiervan is de onvrede onder militairen. Volgens Piet de Rooy vonden de militairen dat hun terugkeer naar huis te lang op zich liet wachten. De Rooy stelt dat ze “de toestand geheel moe” waren en ze zich “gruwelijk verveelden”.¹³⁰ Op de kazernes heerste echter ook veelvuldig de Spaanse griep in die periode. Reinold Vugs beschrijft zelfs dat de griep op de kazernes meer slachtoffers dan elders maakte omdat men daar dicht op elkaar leefde.¹³¹ Ook in de berichtgeving over rantsoenen is deze tegenstrijdigheid te zien. In twee ingezonden brieven in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* en *De Maasbode* werd gevraagd om de verhoging van de rantsoenen op respectievelijk zeep en melk. In deze brieven werd de Spaanse griep wel gebruikt als argument voor de rantsoenverhoging, maar werd er niet direct kritiek geleverd op het al dan niet handelen van de overheid om de verspreiding van Spaanse griep tegen te gaan.¹³² In de politiek kan dus geen verklaring gevonden worden voor het gebrek aan publieke opinie ten aanzien van de Spaanse griep in de kranten. Er is eerder een tegenstrijdigheid te zien met de kritiek die wel geuit werd op het politieke handelen omtrent de Eerste Wereldoorlog.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ Vugs, *In veel huizen*, 41.

¹³² *Rotterdamsch Nieuwsblad* (15-08-1918); *De Maasbode* (23-11-1918, ochtendeditie).

Conclusie

In deze scriptie is de publieke opinie omtrent de Spaanse griep in de Rotterdamse kranten *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Rotterdamsch Nieuwsblad* en *De Maasbode* in 1918 onderzocht.

De Spaanse griep heerste tussen 1918 en 1920 als epidemie in Nederland en veroorzaakte in het jaar 1918 alleen al tienduizenden doden. Om de verspreiding van de ziekte te bestrijden ging de Nederlandse overheid op zoek naar maatregelen. De Centrale Gezondheidsraad stelde echter dat er geen maatregelen waren die een ziekte die zo snel verspreidde als de Spaanse griep kon voorkomen. De nationale overheid ontwikkelde daarom hygiëneadviezen zoals het veelvuldig wassen van de handen, afstand bewaren tijdens een gesprek en het regelmatig verversen van lucht in gesloten ruimtes. Daarbij werd de verantwoordelijkheid voor het ontwikkelen van verdere maatregelen overgedragen aan de regionale overheden. Verspreid door Nederland werden dan ook verschillende maatregelen genomen. In Rotterdam ging men over tot het sluiten van de scholen tussen eind oktober en half december 1918. Ook kregen kinderen onder de 16 jaar geen toegang meer tot de bioscopen, vanwege een gebrek aan de mogelijkheid tot luchtverversing.

In het tweede hoofdstuk werd onderzocht of er publieke opinie terug te vinden was in de berichtgeving omtrent Spaanse griep. In de drie onderzochte kranten waren 795 artikelen terug te vinden die de term “Spaansche griep” bevat. Deze artikelen betroffen verschillende soorten berichtgeving over de Spaanse griep. In de artikelen met journalistieke verslaggeving werden besmettings- en sterftecijfers en afgelaste activiteiten gedeeld. Ook werden hierin de genomen maatregelen en geadviseerde hygiënevoorschriften in terug te vinden. Deze artikelen werden echter feitelijk geschreven en bevatten geen opinie. Hiernaast werden er ook ingezonden brieven gepubliceerd in de kranten waarin de Spaanse griep besproken werd. In deze brieven werden ideeën geopperd en kritiek geuit over de rantsoenen van de oorlog, de genomen maatregelen en de overbelasting van de artsen. Er werd bijvoorbeeld gevraagd om een verscherping van de maatregelen of een vergroting van rantsoenen. Ook werden er tips en ervaringen over de Spaanse griep gedeeld, zoals huis-, tuin- en keukenmiddelen die mensen hadden geholpen in hun genezing. In deze berichten was dus wel opinie omtrent de Spaanse griep aanwezig gericht aan de overheid. Ook komt er een bezorgdheid over elkaar en de ziekte naar voren in deze berichtgeving. Ten

slotte werden er advertenties in de Rotterdamse kranten geplaatst met betrekking tot de Spaanse griep. In deze advertenties werden ook tips en ervaringen gedeeld en afgelaste activiteiten gemeld. Deze rubriek werd echter voornamelijk gebruikt voor de reclame van bijvoorbeeld medicijnen of stofzuigers als hulpmiddel tegen Spaanse griep. In deze berichten kwam geen opinie naar voren, maar werd wel het beeld geschetst hoe erg de ziekte leefde in de samenleving toentertijd.

In het laatste hoofdstuk werd gezocht naar een verklaring voor het geringe voorkomen van publieke opinie in de kranten in het perslandschap en de politiek van 1918. De pers had zich in de tweede helft van de 19^e eeuw ontwikkeld tot een massapers. Ook was de nieuwe actieve verslaggever ontstaan ie op zoek ging naar nieuws en verslag deed van de door hem waargenomen werkelijkheid. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de neutrale positie van Nederland daarin, keerde de neutraliteit in de verslaggeving terug. Deze neutraliteit is terug te zien in de krantenartikelen over de Spaanse griep. Deze artikelen bevatten namelijk vooral feitelijke verslaggeving van besmetting- en sterftcijfers en het mededelen van maatregelen. Enkel in de door burgers ingezonden brieven was opinie terug te vinden, dus de journalistiek behield de neutrale toon in de door hun geschreven berichten. Wat betreft de politiek was er een groeiende uiting van kritiek gaande in de eerste jaren van de 20^e eeuw. Ook tijdens de Eerste Wereldoorlog zette deze verandering voort. Er werd dan ook kritiek geuit op de politiek omtrent de schaarste van voedsel en brandstoffen door de oorlog. De uiting van deze kritiek is echter tegenstrijdig met het uitblijven van kritiek omtrent de Spaanse griep omdat de oorlog en de epidemie zich tegelijkertijd afspeelden en de samenleving overheerste.

Bibliografie

Literatuur

- Aerts, Remieg, e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2001).
- Barry, John M., *The great influenza: the epic story of the deadliest plague in history* (New York 2005).
- Cornelis, M.E., 'Het drama van 1918: Spaanse griep in Nederland', *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 162:45 (2018) 30-35.
- Hart, P.D. 't, 'Kerels als boomen worden in één dag door de griep weggemaaid: de Spaanse griep 1918-1920', *Oud-Utrecht: tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 75:6 (2002) 147-151.
- Hoeven, Pien van der, *Het succes van een kwaliteitskrant : de ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012).
- Honigsbaum, Mark, *The pandemic century: one hundred years of panic, hysteria, and hubris* (New York 2019) 17-62.
- Huisman, Frank, 'Patiëntenbeelden in een moderniserende samenleving: Nederland, 1880-1920', *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 25:4 (2002) 210-225.
- Junker, L., "Herinneringen aan het oerwoud. Jacht en jachtwild in Suriname. III (Slot)", *New West Indian Guide / Nieuwe West-Indische Gids* 23:1 (1940) 353-364.
- Melker, R.A. de, 'De huisarts en 'de Spaansche griep' 1918-1920', *Huisarts en Wetenschap* 48:13 (2005) 44-49.
- Phillips, Howard, en David Killingray ed., *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19: New perspectives* (Londen 2003).
- Plasse, Jan van de, *Kroniek van de Nederlandse dagbladpers* (Amsterdam 1999).
- Spinney, Laura, *De Spaanse griep. Hoe de pandemie van 1918 de wereld veranderde*, vert. Auke Leistra (Amsterdam 2018).
- Vugs, Reinold, *In veel huizen wordt gerouwd. De Spaanse griep in Nederland* (Soesterberg 2002).
- Wijffjes, Huub, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).
- Wijffjes, Huub, en Frank Harbers ed., *De Krant: Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019).

Websites

- AD, 'Overeenkomst corona en Spaanse griep: ook toen zou het roer omgaan', 11-05-2020, <https://www.ad.nl/buitenland/overeenkomst-corona-en-spaanse-griep-ook-toen-zou-het-roer-omgaan~af452155a/>.
- De Volkskrant, 'Het coronavirus wordt vergeleken met de Spaanse griep. Maar de verschillen zijn groot', 13-05-2020, <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/het-coronavirus-wordt-vergeleken-met-de-spaanse-griep-maar-de-verschillen-zijn-groot~b6604944/>.

RTL Nieuws, 'Maatregelen ter discussie: dit is waarom Viruswaarheid naar de rechter stapt', 24-08-2020,

<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5178964/rechtszaak-viruswaan-zin-waarom-documenten-data-gegevens>.

RTL Nieuws, 'Meer discussie en spanning in kabinet over corona-aanpak', 07-10-2020, <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5188870/ingewijden-spanning-kabinet-over-corona>.

Trouw, 'Politici vergeten de redenen voor de coronamaatregelen uit te leggen', 10-02-2021, <https://www.trouw.nl/opinie/politici-vergeten-de-redenen-voor-de-coronamaatregelen-uit-te-leggen~b5ed90f0/>.

Delpher, resultaten voor zoekterm "(Spaanse griep) of Spaansche griep", periode 01-01-1918 t/m 31-12-1918, krantentitels 'De Maasbode', 'Rotterdamsch nieuwsblad' en 'Nieuwe Rotterdamsche Courant',

[https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=\(\(spaanse+griep\)+or+spaansche+griep\)&page=1&sortfield=date&cql%5B%5D=\(date+gte+%2201-01-1918%22\)&cql%5B%5D=\(date+lte+%2231-12-1918%22\)&cql%5B%5D=ppn+any+\(832495182+OR+401028941+OR+832564818+OR+37631091X+OR+401019950+OR+832460079+OR+424744627\)&coll=ddd](https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=((spaanse+griep)+or+spaansche+griep)&page=1&sortfield=date&cql%5B%5D=(date+gte+%2201-01-1918%22)&cql%5B%5D=(date+lte+%2231-12-1918%22)&cql%5B%5D=ppn+any+(832495182+OR+401028941+OR+832564818+OR+37631091X+OR+401019950+OR+832460079+OR+424744627)&coll=ddd).

Delpher, De techniek achter Delpher (OCR),

<https://www.delpher.nl/nl/platform/pages/helpitems?nid=372>.

Primaire bronnen

De Maasbode

Nieuwe Rotterdamsche Courant

Rotterdamsch Nieuwsblad

Middelburgsche Courant

Rotterdamsch Jaarboekje 2:7 (1919).

J. Verseput, 'Gevolgen van de gesloten wapen- stilstands- en vredesverdragen, welke een einde aan de eerste wereldoorlog maakten, voor Rotterdam', *Rotterdams Jaarboekje* 6:8 (1960) 228-224.